

พระประวัติตรัสเล่า

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๑ ในหนังสือดี ๑๐๐ เล่มที่คนไทยควรอ่าน

พระประวัติ ตรัสเล่า

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระประวัติตรัสเล่า

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ
วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2403-2464
พระประวัติตรัสเล่า.-- **พิมพ์ครั้งที่** 2
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2544.
107 **หน้า**
1. **วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2403-2464**
I. ชื่อเรื่อง.
294.30922

ISBN 974-399-407-6

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๔ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล
พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
๑๒๙ หมู่ ๓ ต.ศาลายา อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม ๗๓๑๗๐
โทร. ๔๘๙-๒๘๓๐, ๘๐๐-๒๓๗๓-๔

-คำนำ-

พระนิพนธ์เรื่อง พระประวัติตรัสเล่า ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้ มีความเป็นมาอย่างไร และมีความสำคัญอย่างไร ปรากฏรายละเอียดในคำนำเมื่อพิมพ์ครั้งแรกและคำนำเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ ที่ได้รวมพิมพ์ไว้ในการพิมพ์ครั้งนี้แล้ว

พระนิพนธ์เรื่องนี้ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ นับแต่นั้นมา ก็ไม่ได้มีการจัดพิมพ์อีก แต่พระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นที่กล่าวขวัญถึงของนักอ่านทั่วไป ล่าสุดเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๒ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ได้จัดพิมพ์ผลการวิจัยชื่อ **"สารานุกรมแนะนำหนังสือดี ๑๐๐ เล่ม ที่คนไทยควรอ่าน"** ซึ่งในสารานุกรมดังกล่าวมีเรื่อง พระประวัติตรัสเล่า รวมอยู่ด้วยเล่มหนึ่ง

มหามกุฏราชวิทยาลัย ได้คำนึงถึงคุณค่าและสาระประโยชน์ของพระนิพนธ์เรื่องดังกล่าวนี้ จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง นับเป็นครั้งที่ ๓ โดยในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้คงเนื้อหาและอักขรวิธีไว้ตามฉบับพิมพ์ครั้งแรก และได้จัดภาพของบุคคลและสถานที่ต่าง ๆ ตามที่ทรงกล่าวถึงในเรื่องเพิ่มขึ้นจากที่เคยพิมพ์ในครั้งก่อนรวม ๑๐๕ ภาพ และจัดรูปเล่มให้สวยงามคงทนยิ่งขึ้น

(พระพรหมมุนี)
หัวหน้าแผนกตำรา

มหามกุฏราชวิทยาลัย
กุมภาพันธ์ ๒๕๔๔

-คำนำ-

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒)

พระประวัติตรัสเล่านี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ไว้ ตามลายพระหัตถ์ที่เป็นต้นฉบับว่า "เริ่มทรงนิพนธ์เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒ พฤษภาคม ๒๔๕๘" คิดดูตามศักราชก็เป็นปีที่ ๖ นับแต่ทรงรับมหาสมณุตมาภิเศกมา และเป็นปีที่ ๕๖ แห่งพระชนมายุ

ในต้นฉบับไม่ได้ทรงตั้งชื่อเรื่องไว้ เมื่อพิมพ์ครั้งที่หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประทานชื่อเรื่องว่า พระประวัติตรัสเล่า ก็ไพเราะและกระทัดรัดคมคายดีมาก

พระประวัตินี้ ทรงเล่าตั้งแต่ประสูติจนถึงได้ทรงรับกรมเป็นครั้งแรก คือ แต่ พ.ศ. ๒๔๐๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๒๔ รวม ๒๒ ปี คือทรงไว้เพียงพระชนมายุ ๒๒ ปี เท่านั้น ต่อจากนั้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งเป็นปีสิ้นพระชนม์อีก ๔๑ ปี ไม่ได้ทรงไว้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงเล่าว่า พระประวัติตรัสเล่านี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงไว้ ไม่ใช่เพื่อสำหรับพิมพ์แจก แต่ทรงไว้เพื่อเล่าเรื่องที่ผู้อื่นยังไม่รู้ให้รู้ และเพื่อให้ผู้แต่งพระประวัติเก็บความมาเรียงเอาใหม่ อย่างที่เขาเรียงประวัติกัน. สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงสั่งไว้ให้สมเด็จพระสังฆราช กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสวัสดิ์ ช่วยกันเรียง คือในส่วนที่ว่าด้วยเรื่องทางเจ้านาย ให้สมเด็จฯ กรมพระสวัสดิ์ทรงเรียง ในส่วนที่ว่าด้วยเรื่องทางพระให้สมเด็จพระสังฆราชทรงเรียง เพราะได้รู้เรื่องมาตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราชไปประทับอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริย์ฯ กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ส่วนในทางศักดิ์หรือพระอิสสริยยศ ทรงแนะให้อ่านตรวจค้นในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และเก็บความมาเรียงประกอบกันเข้า แต่

สมเด็จฯกรมพระสวัสดิ์ ไม่ได้ทรงเรียง สมเด็จพระสังฆราช ได้ทูลสมเด็จฯ กรมพระยาดำรง แล้วตรัสว่า ถ้าทำเช่นนั้นก็เสียรส จึงทรงแนะให้พิมพ์ตามต้นฉบับลายพระหัตถ์นั้น

ตามที่ทรงเล่านี้ ได้ความแจ่มแจ้งในประวัติการณ์ขึ้นมาก ถ้าไม่นำมาพิมพ์ไว้ก็จักเลือนไปหมด

พระประวัติตรัสเล่านี้ ตามเนื้อความที่ปรากฏนั้นเป็นทำนองทรงสอนศิษย์ให้ละชั่วให้ประพฤติดี ทรงแสดงถึงเหตุชั่วและเหตุดี ที่ได้ทรงประสพมาแล้ว โดยยกพระองค์ขึ้นเป็นตัวอย่าง ก็เป็นประโยชน์ในทางประพฤติปฏิบัติมาก นอกจากนี้ยังทรงเล่าถึงระเบียบการ ราชประเพณี ขนบธรรมเนียมของเจ้านาย และเหตุการณ์ทั่ว ๆ ไปของบ้านเมือง ทรงเทียบเคียงประเพณีของเจ้านายกับประเพณีทางพระพุทธศาสนาเป็นต้น และเมื่อว่าด้วยราชาศัพท์แล้ว หนังสือนี้นับว่าเป็นตำราที่ดีทีเดียว จึงเป็นหนังสือที่อำนวยประโยชน์ทั้งทางด้านจารีตประเพณี ทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ อักษรศาสตร์และความรู้ทั่วไป

อนึ่ง การใช้อักษรที่ไม่สลักสำคัญทางวิชาการ เช่น *ไม่* ได้แก้ไขตามสมัยนิยมเป็น *ไม่* แต่ส่วนที่เป็นหลักวิชาและเป็นข้อสังเกตเช่น *ประสุต ประสุติ* คงไว้ตามเดิม เพราะทรงไว้ตามหลักพระบาลี ส่วนสำเนียงจะอ่านอย่างไร ก็แล้วแต่นิยม เช่นบาลีว่า *มัจจุ* สังสกฤตว่า *มฤตยุ* เสียงคนไทยอ่านว่า มฤตยู ก็ทรงไว้เป็นมฤตยุ ไม่ทรงตามเสียงที่อ่าน ทรงยึดหลักเดิมอยู่

แม้ประสุต ประสูติก็เหมือนกัน ถ้าเป็นนามหรือเป็นคุณทรงใช้ประสุติ ถ้าเป็นกิริยาทรงใช้ประสุตเป็นไปตามหลักพระบาลี ตลอดถึงตัวสกดการันต์ ก็คงเป็นไปตามหลักเกณฑ์นั้น

ขอผู้ใคร่ในความรู้ สังเกตเอาเองเถิด

หนังสือนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ในงานเสด็จพระราชดำเนินเปิดตึกมนุษยนาควิทยาทาน ซึ่งเป็นอนุสาวรีย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า นั้น แต่หนังสือนั้นได้หมดไปนานแล้ว ไม่ได้พิมพ์อีก ผู้ต้องการจะไปหาที่อื่นก็ไม่ได้ จึงมาขอร้องให้มหามกุฎฯ จัดการพิมพ์ขึ้น เห็นว่าเป็นการสมควร จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นตามประสงค์

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๐ มีนาคม ๒๔๙๔

-คำนำ-

(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

ในงานฉลองโรงเรียนมนุษยนาควิทยาทาน อันสร้างขึ้นเป็นอนุสาวรีย์เฉลิมพระเกียรติยศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประมุข และจะทรงเปิดในวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ พระญาณวราภรณ์ กับพระเทพกวี วัดบวรนิเวศ ได้ปรารภจะพิมพ์พระราชหัตถเลขา แห่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ ซึ่งพระราชทานแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แต่ข้าพเจ้าได้ตรวจแล้วเห็นว่า พระราชหัตถเลขาที่ค้นได้ เนื้อความไม่ค่อยติดต่อกัน และไม่สู้เหมาะแก่งานนี้นัก

อนึ่ง ข้าพเจ้าเคยทราบมาแต่ก่อนว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระนิพนธ์หนังสือไว้ ๒ เรื่อง และได้แสดงพระดำริไว้ว่า หนังสือ ๒ เรื่องนั้นควรจะพิมพ์แจกเปนที่ระลึกถึงพระองค์ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วได้เรื่องหนึ่ง คือตำนานวัดบวรนิเวศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้พิมพ์แจก เมื่อถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แล้วยังเหลืออยู่อีกเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องพระประวัติซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระนิพนธ์เล่าเป็นเรื่องพระประวัติของพระองค์เอง ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์มาจนทรงผนวช ตราบเท่าได้เป็นพระราชาคณะ เรื่องนี้ยังหาได้พิมพ์ไม่ ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าไม่มีหนังสือเรื่องอื่นจะสมควรพิมพ์แจกในงานฉลองอนุสาวรีย์ เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยิ่งกว่าเรื่องพระประวัติตรัสเล่า และหนังสือเรื่องนั้นจะเอาไว้พิมพ์ในโอกาสอื่นต่อไปก็ไม่เหมาะยิ่งกว่าพิมพ์แจกในงานฉลองอนุสาวรีย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในครั้งนี้ได้แจ้งความที่คิดเห็นแก่ท่าน ก็เห็นชอบด้วย ข้าพเจ้าจึงรับให้พนักงานในหอพระสมุดฯ เป็นธุระจัดการพิมพ์ถวาย ข้าพเจ้าได้เลือกพระรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ๔ พระรูป ซึ่งฉายตั้งแต่ยังทรง

พระเยาว์ และต่อมาจนทรงผนวช อันมีอยู่ในคลังรูปของหอพระสมุดสำหรับพระนคร ให้พิมพ์ประกอบในหนังสือเรื่องพระประวัติตรัสเล่านี้ด้วย เสียดายอยู่หน่อยที่พระรูปซึ่งฉายเมื่อทรงพระเยาว์ที่สุดนั้น รูปเดิมเก่าแก่มัวมาก โรงเรียนเพาะช่างผู้จำลองจะทำให้ชัดเจนดีกว่าที่ปรากฏไม่ได้ จะทิ้งเสียก็เสียดาย จึงเอาเข้าไว้ด้วย กับรูปโรงเรียนอีกรูปหนึ่ง

หนังสือเรื่องพระประวัติตรัสเล่านี้ ข้าพเจ้าได้ทราบว่า เหตุที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะทรงพระนิพนธ์นั้น ด้วยทรงปรารภว่าศิษยานุศิษย์ของพระองค์โดยมากได้ทราบเรื่องพระประวัติ ต่อเมื่อพระองค์ทรงพระเกียรติยศสูงแล้ว แต่เรื่องพระประวัติชั้นเดิมพระองค์ได้เคยทรงประสพทุกข์สุข และพยายามเลี้ยงพระองค์มาอย่างไร หามีใครในเหล่าศิษยานุศิษย์จะทราบไม่ จึงทรงพระนิพนธ์เล่าเรื่องพระประวัติของพระองค์ ตั้งแต่ประสูตมาจนถึงได้รับพระสุพรรณบัฏเป็นกรมหมื่นฯ และเป็นพระราชาคณะ ตั้งพระหฤทัยจะทรงแต่งเพียงเท่านั้นเอง หาได้ทรงแต่งค้างอยู่ไม่ พิเคราะห์ดูตามโวหารที่ทรงเล่านี้ ก็เห็นสมจริงตามคำที่กล่าวด้วยทรงยกเรื่องพระประวัติของพระองค์ เป็นนิทัศนอุทาหรณ์ ประทานโอวาทแก่ศิษยานุศิษย์มีอยู่ในนั้นตลอดเรื่อง ข้าพเจ้าเชื่อว่าบรรดาผู้ที่ได้รับสมุดเล่มนี้ไป จะเป็นศิษยานุศิษย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ตาม หรือมิได้เป็นศิษยานุศิษย์ก็ตาม คงชอบใจอ่านมิใคร่จะเว้นตัว และเชื่อว่าบรรดาผู้อ่านคงอนุโมทนาในการที่พระญาณวราภรณ์ และพระเทพกวี ให้พิมพ์เรื่องพระประวัติตรัสเล่าของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้แพร่หลาย และรักษาไว้มิให้สูญเสีย

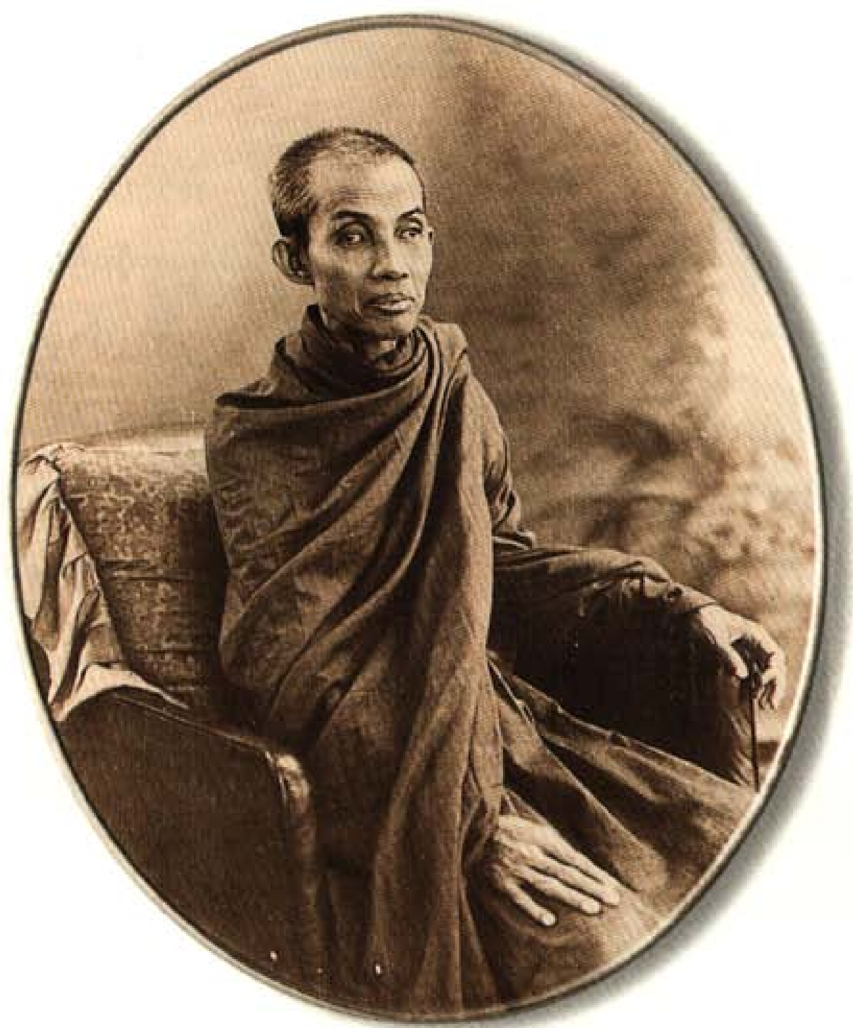
ดำรงราชานุภาพ. สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๖๗

-สารบาญ-

พระประวัติตรัสเล่า

-๑- คราวประสูติ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา-มกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามที่ ๔ ในพระบรมราชจักรีวงศ์ เป็นพระบรมชนกนาถของเรา เจ้าจอมมารดาแพพระสนมเอกในรัชชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าจอมมารดาของเรา. เราประสุตที่ตำหนักหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมุขหลัง ที่เรียกว่าท้องพระโรงหลังถัดโรงลครออกไป ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีวอก ยังเป็นเอกศกจุลศักราช ๑๒๒๑ ตรงกับวันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ที่ใช้ตามธรรมเนียมในบัดนี้ ๒๔๐๓ เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๖ ลิบดาตามโหราศาสตร์สยาม พระอาทิตย์สถิตราศีเมษ องศา ๑ เป็นวันเนาว์ หลังวันมหาสงกรานต์ หน้าวันเถลิงศกที่ขึ้นจุลศักราชใหม่ ได้ฟังคำผู้ใหญ่เล่าว่าพอเราประสุตแล้ว อากาศที่กำลังสว่าง

[redacted]มตั้ง ฝนตกใหญ่ จนน้ำฝนขังนอง
ลาตำหนัก ทูลกระหม่อมของเรา ทรง
เอานิมิตต์นั้น ว่าแม้นกับคราวที่พระ
ธเจ้าเสด็จประทับ ณ ควงไม้ราชายตน
กษ์ฝนตกพรำสิ้น ๗ วัน มุจลินท
คราชเอาขนดกายเวียนพระองค์ และ
พังพานเหนือพระเศียรเพื่อมิให้ฝนตก
พระองค์ ครั้นฝนหายแล้ว จึงคลายขนด
แลงกายเป็นมาณพหนุ่มเข้ามายืนเฝ้า
เพาะพระพักตร์ จึงพระราชทานนาม
ว่า พระองค์เจ้า "มนุษยนาคมาณพ"
เราได้พบในภายหลัง เมื่ออ่านบาลีเข้า
แล้ว ในบาลีมหาวรรคพระวินัยเล่ม ๑
นทรมานอุรุเวลกัสสปชฎิล คำว่า
นุสสนาโค" หรือ "มนุษยนาค" นั้น
นคำเรียกพระพุทธเจ้าคู่กับคำว่า
หินาโค" หรือ "อหินาค" เป็นคำเรียก
ะนาคที่เป็นชาติงูเช่นนี้ คำว่า มนุษย
คก็เหมือนคำว่า บุรุษรัตน์ หรือมหาบุรุษ
ช้เรียกท่านผู้สูงสุดในหมู่มนุษย์ คือ
ะพุทธเจ้า และพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเรา
เยาว์ แต่จำความได้แล้ว ได้ตามเสด็จ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

หมู่พระมหามณเฑียรอันเป็นที่ประสูติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

ประสิทธิภาพ ฤทธิเดช
สรรพทิศศรี
ผลมงคล ดลวิบุล
ศรีสวัสดิ์ พิพัฒ
นาถาวร ทุกประ
การ เทอญ
ตั้งนามวันศุกร์ ๑๒
ค่ำ ปีวอกโทศก
เป็นวันที่ ๓๓๙๙
ในพชกาลประจุบัน
นี้

S.P.P.M. Mongkut

R.S.

on 3399th day
of reign.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)

ทูลกระหม่อมไปวัดราชประดิษฐ์เนือง ๆ คราวหนึ่งได้ยินตรัสถามสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) ครั้งนั้นยังเป็นพระศาสนโศภนว่า คนชื่อคนมีหรือไม่ สมเด็จพระสังฆราชนิ่งนึกอยู่ครู่หนึ่ง แล้วถวายพระพรทูลว่า ไม่มี ทรงชี้เอาเราผู้นั่งอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ว่า นี่แนะคนชื่อคน แต่นั้นเราสังเกตว่า ทรงพระสำรวล และสมเด็จพระสังฆราชก็เหมือนกัน แปลชื่อมนุษยนาคมาณพ ตามวิกัปป์ต้นว่า หนุ่มน้อยนาคจำแลงเป็นคน แต่ศัพท์มคธที่แปลว่าคนหนุ่มนั้นสอบสวนได้แน่ในบัดนี้ว่า "มาณโว" คือมาณพ แต่ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานนามนั้นเป็น "มาณพ" ที่ตรงศัพท์มคธว่า "มานโว" และแปลว่า "คน" หรือ "เชื้อสายของท่านมนุ" ศัพท์สันสกฤตก็เป็นเช่นเดียวกัน แต่ครั้งนั้นหนังสือและภาษาอันเป็นเครื่องสอบสวนยังหามีแพร่หลายเหมือนในกาลนี้ไม่ แปลตามวิกัปป์หลังว่า "คนผู้เป็นมนุษยนาค" หรือ "คนผู้เป็นนาคในมนุษย์" ศัพท์ว่านาคในวิกัปป์นี้ หมายความว่า ผู้หลักผู้ใหญ่ เราเป็นพระเจ้าลูกเธอที่ ๔๗ ของทูลกระหม่อม และเป็นพระองค์เจ้าที่ ๔ ของเจ้าจอมมารดาของเราผู้มีพระองค์เจ้า ๕ พระองค์

รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง คือพระพุทธศักราช ๒๔๐๔ เจ้าจอมมารดาของเราถึงแก่กรรม เราจึงจำเจ้าจอมมารดาของเราหาได้ไม่

*พระราชโอรสธิดาในรัชกาลที่ ๔
ที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาแพ
(จากขวาไปซ้าย)
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพักตร์พิมลพรรณ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์
(กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์)
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส)
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบัญจบเบญจมา*

— ๒ — คราวเป็นพระทารก

เริ่มแรกเราจำความได้ อายุเท่าไรบอกไม่ได้ เราอยู่ที่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอในรัชชกาลที่ ๓ กรมหลวงวรเสฐสุดา ครั้งนั้นยังไม่ได้ทรงกรม ทรงพระนามพระองค์เจ้าบุตรี เจ้าจอมมารดาของท่านกับของเราเป็นญาติกัน เราเรียกท่านว่าเจ้าครอกป้า ภายหลังเมื่อคำว่า เจ้าครอกล่วงสมัยแล้ว เปลี่ยนเรียกเสด็จป้า เรียกคุณยายท้าวสมศักดิ์ คือ เจ้าจอมมารดาอิ่ง เจ้าจอมมารดาของท่าน ว่าคุณยายแม่ ที่แปลว่า แม่เฒ่า ที่เจ้านายในรัชชกาลที่ ๕ ผู้เป็นพระญาติข้างเจ้าจอมมารดา เรียกอย่างนั้นตรง ๆ เวลานั้นเรากำลังเจ็บ แต่รู้ในภายหลังว่าเป็นทรางขะโมย เจ็บมากน่ากลัวไม่รอด เมื่อเราจำได้นั้นกำลังฟื้น จำขุนทารกรักษา (นาค) ผู้รักษาได้ แกเป็นคนแก่ ดูเหมือนตกกระแล้ว แต่ผมยังดำ ไว้ผมเปีย น้ำใจดี พูดอ่อนหวาน เราเป็นทารกและกำลังเจ็บ เข้าหาและ

นั่งตักแกได้ ด้วยไม่กลัวแกจะให้กินยา แกคงมีอุบายปลอบให้กินยา แต่ได้ยินว่าเรากินยาง่าย บางทีเป็นเพราะเจ้าครอกป้าของเราฝึกให้เจนมาก็ได้ ท่านทรงเล่าให้ฟังว่า ท่านจ้างให้กินยาถ้วยละ ๑ บาท เงินที่รับจ้างได้นั้นกองไว้ข้างตัว พอลืมก็กลับมาเป็นค่าจ้างใหม่ เมื่อเขื่องขึ้นหน่อยไม่ต้องมีใครจ้าง เป็นแต่ได้รับคำยอว่าเสวยยาง่าย ดีกว่าท่านพระองค์ชายใหญ่คือกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ เท่านั้นก็พอ เหตุไฉนเราจึงไปอยู่ตำหนักเสด็จป้ากรมหลวงวรเสฐสุดานั้น มีคำเล่าว่า ในวันเผาศพเจ้าจอมมารดาของเราที่วัดราชาธิวาส พอกลับมาถึงตำหนักของเรา ยังไม่ทันขึ้นเราร้องไห้ดิ้นรนไม่ยอมขึ้น ชี้มือไปทางตำหนักเสด็จป้ากรมหลวงวรเสฐสุดาที่อยู่ไม่ไกลถนนสายเดียวกันแต่ข้างละฟาก ครั้นเขาพาไปถึงนั่นหยุดร้องไห้ ท่านรับเลี้ยงไว้ตั้งแต่วันนั้น แต่อย่างไร เราจึงไม่ได้อยู่ที่นั้นจนโตหารู้แน่ไม่ มีคำเล่าว่าท่านถูกระแวงว่า เลี้ยงเด็กผู้ชายไม่ขึ้น กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ได้เคยเสด็จไปอยู่ที่นั่น ก็ประชวรออดแอด เราอยู่ที่นั่นก็เจ็บใหญ่

เมื่อเรามาอยู่ที่ตำหนักของเรา ได้อยู่ในความดูแลของคุณยายท้าวทรงกันดาร (ศรี) ยายตัวของเรา ในเวลาเจ้าจอมมารดาของเราถึงแก่กรรม ยายเราต้องดูแลเจ้าหลาน ๔ พระองค์ ส่วนน้องหญิงบัญจบเบญจมานั้น เสด็จป้ากรมหลวงวรเสฐสุดา ทรงรับเอาไปเลี้ยงตั้งแต่วันประสูติ อยู่ที่ตำหนักท่านตลอดมาจนเธอสิ้นพระชนม์จากท่านไป เมื่อพระชันษาของเธอได้ ๓๒ ปี นึกดูถึงใจยายเห็นหลานกำพร้าแม่แต่ยังเล็ก ๆ จักมีความสงสารสักเพียงไร และจักรู้สึกว่าตกเป็นภาระของท่านสักเพียงไร เป็นเดชะบุญของพวกเรา เรามียายดี มีสามารถในกิจการ รู้จักหาทรัพย์และเก็บหอมรอมริบ สมบัติของพวกเราจึงปราศจากอันตราย และพวกเราก็ได้รับทำนุบำรุงมาเป็นอันดี เป็นธรรมดาของผู้ใหญ่ย่อมเอ็นดูเด็กคนน้อยมากกว่า น้องหญิงของเราไม่ได้อยู่ด้วยยาย ถัดมาก็ถึงเรา ยายจึง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสฐสุดา (พระองค์เจ้าบุตรี)

พระที่นั่งสุทไธศวรรย์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ อรรคราชสุดา

รักเรามากกว่าหลานอื่น เป็นเช่นนี้ตลอดมาจนท่านถึงแก่กรรม เมื่อเราเป็นผู้ใหญ่ในสงฆ์แล้ว นอกจากธรรมดาเสกสรรยังเป็นโชคของเราอีก ที่ท่านผู้ใหญ่อื่นชอบเรามากเหมือนกัน

เมื่อยังเล็ก เราพอใจเล่นเป็นพระ ครองผ้า บิณฑบาต ฉัน อนุโมทนา เทศนา เพียงเท่านี้จะว่าเป็นนิมิตต์ก็ไม่เชิง เพราะนี้เป็นการเล่นสนุกของเจ้านายอื่นด้วย แต่เรามีตาลปัตรแฉกสำหรับพระราชาคณะ พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) เจ้าวัดพระยาทำ ผู้เป็นญาตินับเป็นชั้นตาทำให้ ใบพัดเอาอะไรทำและทำอย่างไร บอกไม่ได้ เป็นอย่างหักทองขวาง ด้ามงาหรือกระดูก นี้จะถือว่าเป็นนิมิตต์ก็เข้าที

นอกจากได้ความสังเกตจากผู้ใหญ่ โดยธรรมดาของเด็ก เราได้รับความศึกษาเป็นครั้งแรกที่นก พนักงานซึ่งเราเรียกว่าคุณยายนก อายุเท่าไรไม่แน่ แต่ยังเด็กมาก ยายของเราฝากให้เรียนหนังสือไทย ไปเรียนเป็นเวลา แล้วกลับมาตำหนัก ขอบคุณ ๆ ครูนกของเรา แกเป็นผู้มีใจดี มีอัชฌาสัยเยือกเย็น ไม่ดุ น่ารักน่านับถือ เป็นผู้มีสัตย์ ไม่กลับคำให้เสียความวางใจ แรกแกสอนให้อ่านและจำตัว ก ข เพียง ก ถึง ง และว่าถ้าจำได้แล้ว วันนั้นจักให้หยุดและให้เล่น เราเชื่อแก อ่านครู่เดียวจำได้ แกให้หยุดจริง ๆ แต่ในวันหลัง ๆ แกเห็นว่าเรียนวันละตอนคล่องแล้ว แกก็เพิ่มเป็นสองตอนขึ้น แจกลูกวันละไม่ถึงแม่ หรือแม่หนึ่งขึ้นไปโดยลำดับ เราเชื่อคุณครู เราสมัครทำตาม ด้วยไม่พักเดือดร้อน เรียนแต่อ่าน ไม่ได้หัดเขียน ความรู้หนังสือที่เราได้จากแกครั้งนั้นไม่เท่าไรนัก แต่เราได้คุณสมบัติสำคัญจากแก คือรู้จักสมัคร

ทำตามคำของครู เป็นเหตุไม่ต้องถูกเคี่ยวเข็นถูกดุถูกตี เพราะการเล่าเรียนเลยเรียนในสำนักครูผู้ใด ครูผู้นั้นรักทุกคราวมา ครั้นเราเป็นครูเขาขึ้นเอง เราก็ไม่ชอบดุ แม้ปกติของเรามีโทสะเป็นเจ้าเรือน

เมื่ออายุได้ ๗ หรือ ๘ ปี ได้เริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ครั้งยังเป็นหลวงราชาภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิต ที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ พร้อมด้วยเจ้าพี่หลายพระองค์ อันที่จริงเรียนมคธภาษา แต่ต้องเรียนตั้งแต่อ่านหนังสือขอมที่เป็นเครื่องใช้เขียนและจารตำหรับเรียน เรียกอย่างหมิ่นเหม่ แต่บุพพภาคว่า เรียนหนังสือขอม ใครชักนำให้ไปเรียนหารู้ไม่ ในเวลานี้เราก็หลากใจว่าอายุเท่านั้นเริ่มเรียนมคธภาษาแล้ว เราเป็นเด็กที่สุดในหมู่เจ้านายผู้เรียนอยู่ ตั้งแต่หัดอ่านหนังสือขอมตลอดถึงเรียนบทมาลาที่เรียกไวยากรณ์ ในบัดนี้อาจารย์ลำบากมาก ต้องเขียนต่อลงในสมุดดำให้ศิษย์ทุกพระองค์ ต่อขึ้นคัมภีร์คืออรรถกถาธรรมบท จึงค่อยสะดวก ไม่ต้องเขียน

สกุณวัน หรือเก๋งกรงนก ในพระบรมมหาราชวัง ครั้งรัชกาลที่ ๔

อาจารย์ของเราแกมีใจดีเยือกเย็น แต่แกเป็นข้าราชการฝ่ายหน้า แกไม่อาจตั้งตัวเป็นอาจารย์แกถ่อมตัว แกไหว้พวกเราพูดอย่างอ่อนน้อม เราหาได้ความรักใคร่สนิทสนมฉันครูกับศิษย์ไม่ ออกจะเห็นเป็นครูชั้นเลว แต่ก็ยังคมคือยกมือไหว้แก เราเรียนต่อมากับท่านอาจารย์นี้จนถึงรัชกาลที่ ๕ แต่ย้ายสถานมาเรียนที่เก๋งกรงนก หรือสกุณวัน เรียกชื่ออย่างนั้นเพราะเดิมมีกรงนกใหญ่ ทำเขาและป่าไว้ในนั้น เลี้ยงนกและสัตว์จตุบทเล็ก ๆ เราจำได้ว่ามีถระจง มีเก๋งอยู่สี่ทิศของกรงนก

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าพักตร์พิมลพรรณ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ (กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์)

แต่ในเวลาที่มาเรียนนั้น กรงนกรื้อเสียแล้ว ทำเป็นศาลาใหญ่ ชื่อเก่งวรสภาภิรมย์ ที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน นั่งว่าราชการ เก่งหลังที่เราเรียนหนังสือนั้น ชื่อราชานุอาสน์ อยู่หน้าพระทวารเทเวศรรักษาแห่งพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีทางเดินคั่นในระวางเท่านั้น แต่เรียนอยู่ไม่นานก็เลิก เราเรียนถึงแปลอรรถกถาธรรมบทบั้นปลายผูกสอง พอเข้าใจความท้องเรื่องได้เมื่ออาจารย์สอนให้แปลแล้ว แต่ยังผะสมเอาความเองไม่ได้ ความรู้ที่ได้ในการเรียนนี้ คืออ่านหนังสือขอมออก รู้จักศัพท์มคธขึ้นบ้าง นำให้เข้าใจภาษาไทยกว้างออกไป

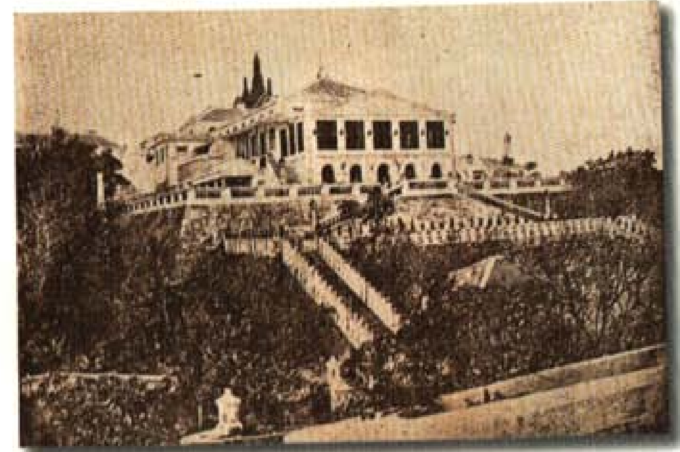
เราจำได้ว่าการเล่นตุ๊กตา ก็ให้ความรู้ได้เหมือนกัน เล่นตุ๊กตาตัวใหญ่ เรารักตุ๊กตาเป็นลูก เราได้ความรู้สึกว่าผู้ใหญ่ของเราท่านรักเราอย่างไร นี้เป็นกตัญญู เราเอาอย่างผู้ใหญ่ทำให้แก่ตุ๊กตา หรือจักทำแก่คนภายหน้า นี้เป็นบุพพการี และยังรู้จักเย็บผ้า ผะสมสีย้อมผ้าเครื่องแต่งตัวตุ๊กตาและอื่น ๆ อีก เล่นตุ๊กตาตัวเล็ก ๆ นำให้เราสังเกตวิธีจัดเย่าเรือนและจัดการงานของผู้ใหญ่ เพื่อจำเอามาเล่นตุ๊กตา การเล่นหุงข้าวต้มแกง ก็ให้ความรู้ในทางปรุงอาหาร แต่เสียดายว่าไม่สนใจ จึงไม่สันทัด

แม้เราเป็นผู้กำพร้าแม่ แต่เราได้อัสสาสะ คือความอุ่นใจในทูลกระหม่อมของเรา ท่านทรงกับพวกเราโดยฉันพ่อกับลูก ไม่ทรงทำพระยศพระอย่างโดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ที่ห่างเหินจากพระเจ้าลูกเธอชั้นพระองค์เจ้า หรือพูดตามคำสามัญว่า ลูกเมียน้อย เวลาเสวยพวกเรานั่งล้อมอยู่ใกล้โต๊ะเสวย คอยเลื่อนเครื่องไม่ทันใจ ทูลขอกำลังเสวยก็มี เสด็จไปข้างไหนก็พรูตามเสด็จ ถ้าเสด็จโดยพระราชยาน ก็ทรงรับขึ้นพระราชยาน ที่ยังเล็กโปรดให้นั่งบนพระเพลาบ้าง ซอกพระปรัศว์บ้าง ที่เขื่องโปรดให้นั่งหน้าพระเพลา เราจำได้ว่าเมื่อครั้งโสกันต์พี่พักตร์พิมลพรรณที่เมืองเพ็ชรบุรี วันหนึ่งเราตามเสด็จลงจากเขามไหศวรรย์ไปรับ

กระบวนแห่ไม่ทัน แม่นมอุ้มไปดักกลางทาง สอนให้เราทูลขอให้ทรงรับ ท่านให้หยุดพระราชยานรับเราขึ้นด้วย ประทับที่ไหนพวกเราก็นั่งล้อมเบื้องพระปฤษฎางค์ เรามีความอิ่มใจว่า แม้เรายังเล็ก เราก็พอเป็นประโยชน์แด่ทูลกระหม่อมของเราได้บ้าง ท่านทรงใช้เราหยิบพระศรี (คือหมากเสวย) ก็มี พระสุพรรณศรี (คือบ้วนพระโอฐองค์น้อย) ก็มี โปรดให้เชิญพระแสงบ้าง เชิญธารพระกรบ้าง บางคราวถูกเชิญพร้อมกันทั้งสองอย่าง หนักก็หนัก มือเล็กกำไม่ค่อยรอบ แต่อิ่มใจว่าเป็นผู้แข็งแรงทรงใช้การหนักได้

เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ จะทรงผนวชเป็นสามเณร ทูลกระหม่อมทรงพระอนุญาต ให้เรามาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารด้วยเจ้าพี่ เราดีใจนี่กระไร เมื่อออกมาอยู่ได้พบและคุ้นเคยกับพวกผู้ชายทั้งพระเณรทั้งคฤหัสถ์ ได้เรียนรู้อัชฌาสัย มีทั้งดีทั้งเลว และมีช่องที่ได้ตามเสด็จเจ้าพี่ไปข้างไหน ๆ บ่อย ๆ กว่าอยู่ในวัง ติดวัดเหมือนปลาเคยอยู่ในน้ำตื้น ได้ออกมาน้ำลึก มีธุระที่จะต้องเข้าไปค้างคืนในวัง ช่างไม่สมัครเสียจริง ๆ อยู่ก็ไม่สนุก ฟังผู้หญิงพูดก็ไม่คมคาย เมื่ออยู่วัดได้เรียนปริยัติกับพระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) ครั้งยังเป็นหลวงศรีวรโวหาร นายด้านกรมราชบัณฑิตผู้บอกภิกษุสามเณรวัดนั้นอยู่บ้าง การอยู่วัดมีประโยชน์ทำให้ใจและอาการเป็นผู้ชายเร็ว แปลกกว่ามาอยู่ต่อเมื่อบวชเณรทีเดียว ที่มักจะมีอาการผู้หญิงติดมาไม่องอาจ แต่อีกทางหนึ่งได้ยินคำที่ยังไม่ควรจะได้ยินเร็วเกินไป

ทูลกระหม่อมของเราเสด็จประพาสหัวเมืองเนือง ๆ พวกเราอยากตามเสด็จนี่กระไร ผู้ใดได้ไป เป็นโชคของผู้นั้น แต่เรามักจะแคล้วคลาด จำได้ว่าได้ไปพระปฐมเจดีย์ กรุงเก่า เมืองเพ็ชรบุรี เกาะจาน แขวงเมืองประจวบคิรีขันธ์ (คือเมืองกุย) คราวมีสูรย์เท่านั้น แม้อย่างนั้น สองคราวหลัง หาได้ไปในเรือพระที่นั่งไม่ คราวไปเพ็ชรบุรี ไปเรือลำเดียวกับเสด็จป้ากรมหลวงวรเสฐสุดา คราวไปเกาะจาน ไปเรือลำเดียวกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์

พระนครคีรีบนเขามไหศวรรย์ จังหวัดเพชรบุรี ในรัชกาลที่ ๔

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบัญจบเบญจมา

ซึ่งยังเป็นสามเณร และตามเสด็จสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จพระอุปัชฌายะของเราไป

พอเสด็จกลับจากเกาะจาน ทูลกระหม่อมทรงพระประชวรไข้ป่า ประมาณว่าเดือนเศษไม่ถึงครึ่ง สวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลา ๑ ยามเศษ เวลานั้นเรามีอายุได้ ๘ ขวบครึ่ง รู้จักเสร้าโศกเสียดายบ้างแล้ว แต่ยังรัวเต็มที่ สมเด็จของพวกเรา คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติแต่พระชันษายังพระเยาว์เพียง ๑๖ ปี สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ต่อเมื่อพระชันษาได้ ๒๑ ปี ทรงอุปสมบทแล้ว จึงได้ทรงราชการเต็มที่ เราได้เห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพวกเราเป็นครั้งแรก คนผู้เคยนับถือ และฝากตัวก็จืดจางไป คนที่เราไม่เคยเกรง ก็ต้องเกรง ส่วนลาภก็น่าจะเป็นตามกัน แต่เรายังเด็กไม่ได้รู้ไปถึง แต่ยังเป็นโชคของพวกเรามาก ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถ้าการณ์กลับกลายเป็นอย่างอื่นไป จะซ้ำร้ายกว่านี่เสียอีก ครั้งนั้นเรายังเด็กนักไม่รู้คิด มารู้เมื่อโตขึ้นคิดถึงครั้งนั้นน่าใจหาย ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กำลังทรงพระประชวร พระอาการมากเหมือนกัน เราได้เห็นเองเมื่อเวลาเขาเชิญเสด็จขึ้นไปถวายน้ำสรงพระบรมศพ บนพระที่นั่งภานุมาสจำรูญองค์เดิม เรายังรู้ว่าทรงพระประชวรมากอยู่ ถ้าพลาดพลั้งลงในเวลานั้น การภายหน้าจักเป็นอย่างไรไม่พักต้องหาโหรพยากรณ์ก็อาจรู้ แต่ความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพวกเราตามสมัยนี้ ไม่เป็นเปล่าจากประโยชน์เสียทีเดียว กลับให้ประโยชน์แก่เราในภายหลังอีก ทำให้พวกเราสังเวชคิดถึงตัว ไม่มีทางกำเริบ หรือแม้เพียงทอดธุระจากการแสวงหาความรู้ ได้เปรียบเจ้านายในรัชชกาลที่ ๓ ที่โดยมากกลับ

พระองค์ไม่ทัน เพราะเวลาล่วงไปเสียมากแล้ว พวกเรายังมีช่องทางพอจะทำตนให้เป็นดุจภาชนะสำหรับรองรับราชการ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงวางลงไป สมัยที่พวกเรามาถึงเข้าบัดนั้น ซั่งเป็นคราวที่พวกเจ้านายตกต่ำนี่กระไร แต่พวกเรายังเล็กนักก็ไม่รู้สึกลึกซึ้งกี่มากน้อย แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงพระเจริญกว่าคงจะทรงรู้สึกฝังในพระราชหฤทัยเป็นหนักหนา จึงทรงทำนุบำรุงพวกเรามาตั้งแต่ยังเยาว์ ให้ได้รับศึกษาและฝึกหัดในทางที่สมควรแก่สมัย และทรงชุบเลี้ยงเมื่อเติบขึ้น ให้มีช่องได้รับราชการหน้าที่ใหญ่ขึ้นโดยลำดับ จนได้เป็นเสนาบดีเจ้ากระทรวงก็หลายพระองค์ มีพระเดชพระคุณอยู่แก่พวกเราเป็นล้นพ้น อาศัยเหตุสองประการ คือพวกเราทำตนให้เป็นดุจภาชนะที่ควรรองรับราชการ และพระมหากรุณาแห่งพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชุบเลี้ยง พวกเราจึงกลับมีผู้นับถือยำเกรงขึ้นอีก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ในการบรมราชาภิเษกครั้งแรก

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

-๓- คราวเป็นพระกุมาร

ล้นเกล้าล้นกระหม่อม ไม่มีพระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเจริญ ท่านทรงใช้พวกเราทั้งชายหญิง และทรงสนิทสนมเหมือนเดิม เพราะเหตุนี้กระมัง เราจึงได้เลิกเรียนมคธภาษา และไม่ได้อยู่วัดต่อไป ในพวกผู้ชาย ท่านทรงใช้เรากับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์เป็นมาก เมื่อกรมพระเทวะวงศ์วโรปการทรงพระเจริญและเสด็จออกจากพระบรมมหาราชวังแล้ว เราสองคนได้ช่องตามเสด็จหัวเมืองเนือง ๆ มา

ราชการเป็นหน้าที่ประจำตัวเรา คือเชิญหีบพระมหาสังข์ตามเสด็จในวันสมโภชสามวันและสมโภชเดือน พระเจ้าลูกเธอประสูตใหม่ที่ตำหนักข้างใน เราได้ทำเป็นครั้งที่สุด เมื่อสมโภชเดือนสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณวดี เราในครั้งนั้นจะเรียกว่าเป็นเด็กไม่ชนทีเดียวดูเหมือนเกินไป แต่เราเคราะห์ดีในคราวพี่น้องเกิด

ความออกช่องต่าง ๆ เผอิญเราติดราชการที่ต้องอยู่ประจำพระองค์บ้าง ไปไม่ทันบ้าง กำลังถูกพี่น้องโกรธไม่เล่นด้วยบ้าง รอดตัวไปทุกที นี้เพิ่มคะแนนแห่งความดีของเราขึ้นทุกที กรมพระสมมตอมรพันธุ์ พื้นของเธอเป็นผู้ไม่ซน แต่เคราะห์ร้ายมักพลอยถูกด้วย อีกอย่างหนึ่ง เรารู้จักระวังตัว การอย่างใดยังไม่เห็นมีผู้ทำ หรือผู้ทำยังไม่เป็นที่วางใจได้ว่าจะไม่เกิดความ เราไม่ทำการอย่างนั้น ครั้งแรกแต่งตัวใช้เสื้ออย่างฝรั่งขึ้นใหม่ พวกผู้ชาย เรากับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ได้รับพระราชทานเครื่องแต่งตัวก่อน

ในคราวเสด็จประพาสเมืองต่างประเทศที่เราไม่ได้ตามเสด็จ ได้กลับไปอยู่ตำหนักเสด็จป้า กรมหลวงวรเสฐสุดาเป็นคราว ๆ เรียนหนังสือไทยหัดอ่านโคลงและกลบทต่าง ๆ บ้าง เรียนเลขอย่างไทยบ้าง เรียนดูดาวบ้าง แปลกอยู่ เสด็จป้าของเราได้รับความฝึกหัดในวิชาของผู้ชายเป็นพื้น ศิลปะของผู้หญิงเช่น เย็บ ปักถัก ร้อย ทำอาหาร ที่สุดจนเจียนหมาก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
(พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
(พระองค์เจ้าจิตรเจริญ)

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)

จีบพลู เรายังไม่เคยเห็นท่านทำเองเลย เขาว่าท่านทำไม่เป็นด้วย ถึงคราวสมโภชพระพุทธรูปประจำพระชนม์พรรษาปีใหม่ ท่านทรงรับทำตาข่ายดอกไม้สด แขวนบุษบกพระครั้งนั้น ๕ ที่ คนร้อยดอกไม้เต็มหอกลางตำหนัก เราก็ได้เข้าหัดร้อย แต่จำไม่ได้ว่าท่านได้ร้อยด้วย และความนิยมของท่าน ก็ไม่เป็นไปในสิ่งที่ผู้หญิงชอบมีดอกไม้เป็นต้น ทรงนิยมในทางทรงหนังสือธรรม ตำนาน และเรื่องของจินตกวี ท่านประพฤติพระองค์เป็นหลัก ไม่หยุมหยิม ที่เราดูหมิ่นท่านไม่ได้ แต่คนอื่นเขาว่าท่านดุ เราเห็นท่านเป็นเพียงเฉียบขาด แปลกอีกอย่างหนึ่ง ไม่เคยเห็นท่านทรงพระสรวลจนเอาไว้ไม่อยู่ หรือแสดงเสียพระหฤทัยจนวิการ เขาเล่าว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบรมชนกนาถ ผู้ทรงพระเมตตาท่านมากสวรรคต ท่านมิได้ทรงกรรแสง เราได้เห็นเมื่อครั้งคุณยายสมศักดิ์ถึงอสัญญ-กรรม ท่านไม่ได้ทรงกรรแสง แต่คุณยายสมศักดิ์แก่แล้ว อายุถึง ๗๕ ก็พอจะกลั้นอยู่ เมื่อน้องหญิงบัญจบเบญจมาสิ้นพระชนม์ เธอเป็นผู้ที่ท่านเลี้ยงมาจนสิ้นพระชนม์จากไป ท่านก็กลั้นได้ไม่ทรงกรรแสง แต่พระอาการเสร้าโศกปรากฏมีเห็นอะไรของน้อง ไม่สบายพระหฤทัยเป็นต้น ดูท่านสมกับคุณยายสมศักดิ์เจ้าจอมมารดาของท่านจริง ๆ เขาสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต่าง ๆ บางทีท่านจะได้อย่างมาไม่มากก็น้อย ได้รับเลี้ยงดูและฝึกหัดในสำนักอาจารย์ เช่นนี้ เป็นลาภเป็นเกียรติ์ของเรา

เริ่มที่ล้นเกล้าฯ จะทรงทำนุบำรุงพวกเราให้ได้ความรู้ ทรงตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถวริมประตูพิมานชัยศรีด้านขวามือหันหน้าออก มีนายฟรานสิสชอช แปตเตอร์สันเป็นครูสอน อยู่ในความดูแลของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ครั้งยังเป็นนายราชาณัตยานุหาร ว่าที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ เช้าสอนเจ้านายพวกเรากับหม่อมเจ้าบ้าง บ่ายสอนข้าราชการที่เป็นทหารมหาดเล็ก เราได้เข้าเรียนมาตั้งแต่

ภาพหมู่พระราชโอรส พระราชธิดา ในรัชกาลที่ ๔ ฉายเมื่อหลังเสด็จสวรรคตไม่นาน

นายฟรานสิสซอช แปตเตอร์สัน กับเจ้านายที่เป็นศิษย์

เปิดโรงเรียน ครั้งนั้นเรามีอายุราว ๑๒ ปี ครูพูดไทยไม่ได้ สอนอย่างฝรั่งเจี๊ยบ หนังสือเรียนใช้แบบฝรั่ง ที่สุดจนแผนที่ก็ใช้แผนที่ยุโรปสำหรับสอน เรารู้จักแผนที่ของเมืองฝรั่งก่อนของเมืองไทยเราเอง หัดพูดหัดอ่านแนะให้เข้าใจความเอาเอง ไม่ได้หัดให้แปล แต่พวกเราก็พยายามเข้าใจความได้ถึงพงษาวดารอังกฤษ สิ่งที่เราเข้าใจไม่ได้คือไวยากรณ์ คิดเลขก็ใช้มาตราอังกฤษ แต่เราทำเลขไทยเป็นมาแล้ว เราคงรู้จักมาตราไทยมาก่อน แต่ผู้อื่นที่รู้จักมาตราอังกฤษก่อนมีบ้างกระมัง แต่ความรู้เหล่านี้มาช่วยเราเมื่อโตแล้ว ให้รู้จักเอามาใช้ในทางข้างไทยเรา ด้วยไม่พักต้องเรียนใหม่ เราได้รู้นิสสัยของฝรั่งจากหนังสือเรียน ดีกว่าเรียนแบบที่เขาจัดสำหรับคนไทยในภายหลัง เป็นการเหมาะแก่เราผู้ไม่มีช่องทางจะไปเรียนที่เมืองฝรั่ง ถ้าเวลานั้นเป็นโอกาสเหมือนในชั้นหลัง เราคงจะได้รับพระมหากรุณาโปรดให้ออกไปเรียนด้วยผู้หนึ่ง เป็นลาภของกรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฏ์ พระองค์แรกผู้ได้สพ

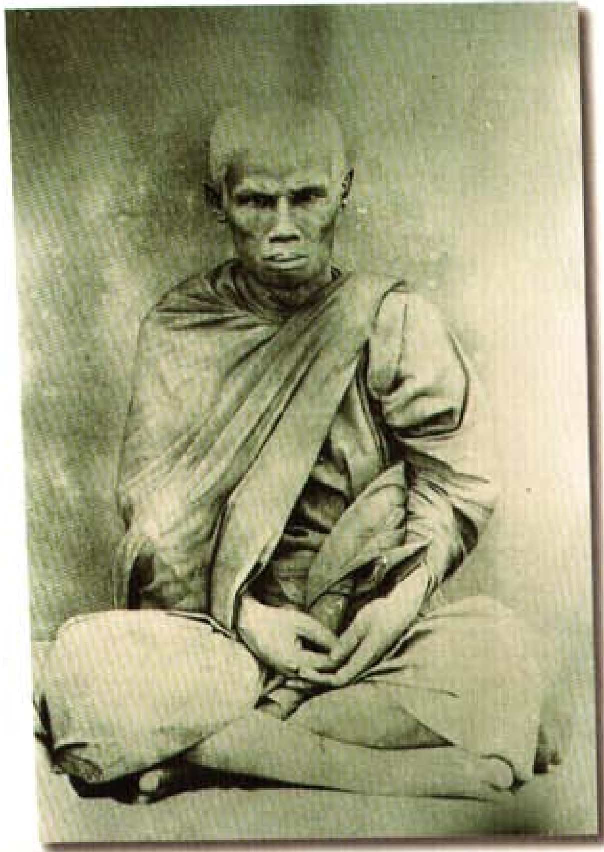
โอกาสนี้ นอกจากนี้เรายังได้รับคำแนะนำในการบ้านเมืองอีก ที่เกิดขึ้นเป็นคราว ๆ ทางเมืองฝรั่งและเป็นเวลาเกิดเหตุการณ์เนือง ๆ เป็นต้นว่าเยอรมันตีเมืองฝรั่งเศสได้ ราชาธิปไตยของฝรั่งเศสล่ม กลายเป็นประชาธิปไตย เรากระหยิ่มใจว่าเราได้ความรู้ดีกว่านักเรียนชั้นหลังที่เรียนฉะพาะในเมืองไทยที่เราได้เคยพบ ครูของเราแกเป็นฝรั่ง แกตั้งตัวแกเป็นครูเต็มที่ พวกเราต้องรู้จักฟังบังคับ ได้คุณสมบัติเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่ง แต่ฉะเพาะเรา คุณครูนกทำพื้นมาดีแล้ว ไม่พักลำบาก เรากับกรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นผู้ที่ครูชอบใจ เอาไว้กินอาหารกลางวันด้วยกันแล้ว ให้เรียนเวลาบ่ายอีกด้วย ครูชักนำให้รู้จักกับฝรั่งอื่นผู้เป็นเพื่อน ผลที่ได้จากเรียนภาษาอังกฤษนอกจากกล่าวแล้ว เขียนหนังสือและแต่งหนังสือเป็น ในการเรียนต้องหัดลายมือและเขียนตามคำบอก พวกเราก็ร่านเอามาใช้ในภาษาไทย เขียนจดหมายถึงกันและกันบ้าง แปลเรื่องฝรั่งบ้าง จดบันทึกเรื่องอย่างอื่นบ้าง เขยิบขึ้นไปตาม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระสวัสดิวัตนวิศิษฏ์
(พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
(พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร)

พระอมราภิรักขิต (เกิด อมโร ป.๙)

อายุจนถึงแต่งจดหมายเหตุราชการ ที่ได้รับพระราชทานพระราชดำรัสแนะนำในทางราชการ โดยลำดับมา

นิสสัยของพวกเรา เห็นใครเขาทำอะไร พอใจจะทำบ้าง นี้เป็นเหตุให้ได้ความรู้จิปาถะ แม้ไม่ได้เรียนเป็นล่ำสัน ความรู้เช่นนี้ก็เป็นประโยชน์ได้เหมือนกัน เมื่อโตขึ้น สิ่งที่ขัน ในพระวินัยกล่าวถึงเรื่องชะนิดแห่งดอกไม้ร้อยที่ห้ามไม่ให้ภิกษุทำ พระอรรถกถาจารย์ไม่เข้าใจเสียเลย แก้ถลากไถลไป เจ้าคุณอมราภิรักขิต (เกิด) วัดบรมนิวาส ผู้รจนาบุพพสิกขาวัณณนาก็อีกแล ไม่เข้าใจเหมือนกัน เราพบก็เข้าใจ เช่น ดอกไม้ร้อยชะนิดที่เรียกว่า "ปูริมํ" แปลตามพยัญชนะว่า "ของที่ทำให้เต็ม" โดยความว่า "ของที่ทำให้เป็นวง" พระอรรถกถาจารย์แก้ว่า เอาตาข่ายวงธรรมาสน์ให้รอบ เป็นอาบัติ วงไม่ทันรอบส่งให้ภิกษุอื่นทำต่อได้ อันที่จริง ปูริมํ นั้นได้แก่พวงมาลัย ที่ร้อยสรวมดอกก็ตาม แทงก้านก็ตาม แล้วเอาปลายผูกเงื่อนทั้งสองบรรจบเข้าเป็นวง นั้นเองที่ห้าม ไม่ให้ภิกษุทำ

เมื่ออายุเราได้ ๑๓ ปี ล้นเกล้าฯ โปรดให้ตั้งพิธีโสกันต์เรากับเจ้าน้องอีก ๔ พระองค์ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เราเป็นต้น กรมพระสมมตอมรพันธุ์เป็นที่ ๒ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์เป็นที่ ๓ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา เป็นที่ ๔ น้องหญิงนงคราญอุดมดี เป็นสุดท้าย ข้างต้นอายุ ๑๓ ที่สุด ๑๑ ฟังสวด ๓ วัน โสกันต์วันศุกร เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ตรงกับวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นประเพณีที่ถือกันมาในพระวงศ์ของทูลกระหม่อม ตามพระดำรัสห้ามของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระอัยยิกาของเรา ว่าพระชันษายังไม่ถึง ๓๐ ห้ามไม่ให้ตัดจุก นี้มาสมเข้ากับธรรมเนียมในพระวินัยว่า มีพรรษายังไม่ครบ ๑๐ (ที่นับอายุว่า ๓๐) ห้ามมิให้เป็นอุปัชฌายะ และธรรมเนียมข้างวัดอังกฤษว่า ผู้จะเป็นบีชอบ คือเจ้าคณะต้องมีอายุได้ ๓๐ แล้ว ตามธรรมเนียมนี้คงถือว่า คนที่จัดว่าเป็น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์
(พระองค์เจ้าชายกลาง)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท
(พระองค์เจ้านวม)

รัชชกาลที่ ๔ แปลกกันมาก แต่หากจะโปรดให้มีแห่เหมือนอย่างนั้น ก็คงไม่ครึกครื้นเหมือน เพราะผิดเวลาใครเขาจะมาเอาใจจอดอยู่ด้วยทั้งท่านผู้ออกงานก็จะหานางสะและข้าหลวงหญิงชายตามไม่ได้ง่าย และการโสกันต์ยังจะมีติดกันไปทุกปี อย่างไรก็ต้องกร่อย จะให้ลำบากแก่คนมากและเปลืองเงินมากเพื่ออะไร ล้นเกล้าฯ ทรงเลิกแห่นอกเสียนั้น สมควรแท้ ได้รู้มาว่า ครั้งรัชชกาลที่ ๓ พระเจ้าน้องเธอ พระเจ้าลูกเธอ โสกันต์ในพิธีตรุษเป็นพื้น มีแห่ฉะเพาะบางครั้ง พระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนไม่ได้แห่เลย เทียบกับครั้งนั้นก็ยังได้ออกหน้ากว่า ต่อมาถึงคราวพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ โปรดให้แห่ทางในโดยมาก เห็นพระราชนิยมชัด เป็นธรรมเนียมของเจ้านายผู้ชายจะออกจากพระบรมมหาราชวังชั้นใน ต่อเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรเราโสกันต์แล้ว จึงยังอยู่ในวังต่อมา

อายุเราได้ ๑๔ ปี ถึงกาลกำหนดบรรพชา แต่ปีนั้นเดือน ๗ ต่อกับเดือน ๘

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์เจ้านวม)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ (พระองค์เจ้าชายกลาง)

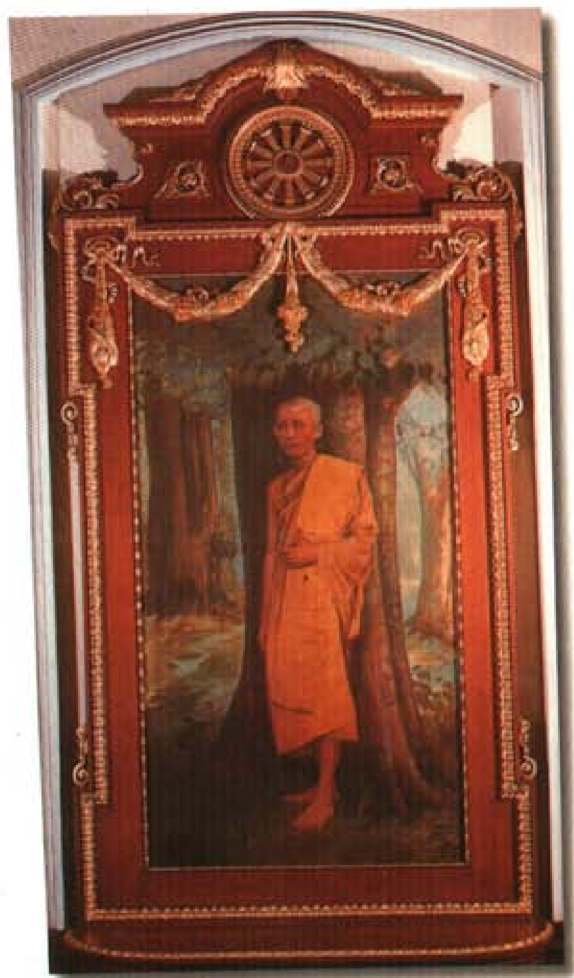
รัชชกาลที่ ๔ แปลกกันมาก แต่หากจะโปรดให้มีแห่เหมือนอย่างนั้น ก็คงไม่ครึกครื้นเหมือน เพราะผิดเวลาใครเขาจะมาเอาใจจอดอยู่ด้วยทั้งท่านผู้ออกงานก็จะหานางสะและข้าหลวงหญิงชายตามไม่ได้ง่าย และการโสกันต์ยังจะมีติดกันไปทุกปี อย่างไรก็ต้องกร่อย จะให้ลำบากแก่คนมากและเปลืองเงินมากเพื่ออะไร ล้นเกล้าฯ ทรงเลิกแห่นอกเสียนั้น สมควรแท้ ได้รู้มาว่า ครั้งรัชชกาลที่ ๓ พระเจ้าน้องเธอ พระเจ้าลูกเธอ โสกันต์ในพิธีตรุษเป็นพื้น มีแห่ฉะเพาะบางครั้ง พระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนไม่ได้แห่เลย เทียบกับครั้งนั้นก็ยังได้ออกหน้ากว่า ต่อมาถึงคราวพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ โปรดให้แห่ทางในโดยมาก เห็นพระราชนิยมชัด เป็นธรรมเนียมของเจ้านายผู้ชายจะออกจากพระบรมมหาราชวังชั้นใน ต่อเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรเราโสกันต์แล้ว จึงยังอยู่ในวังต่อมา

อายุเราได้ ๑๔ ปี ถึงกาลกำหนดบรรพชา แต่ปีนั้นเดือน ๗ ต่อกับเดือน ๘

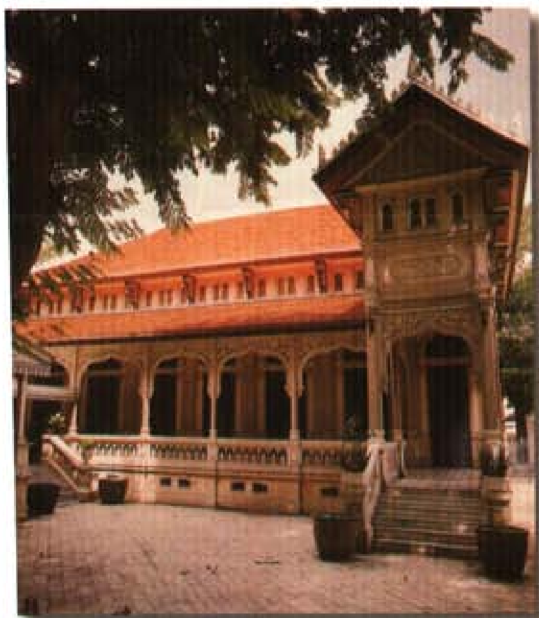
เกิดโรคป่วงชุกชุม ที่ห่างมานานตั้งแต่ปีระกา เอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ หรือ พ.ศ. ๒๓๙๒ มีพระราชดำรัสสั่งให้เลื่อนไปบวชต่อเมื่อเดือนเก้า ในเวลานั้น ยังว่าขานนาคเป็นทำนอง ต้องหัดกันมาแต่เนิ่นลำบากไม่ใช่น้อย พระราชครูมหิธร (ชู) ครั้งยังเป็นหลวงญาณภิรม นายด่านกรมราชบัณฑิต มีหน้าที่เป็นผู้หัด แกเห็นจะเป็นนักร้องดีกระมัง แต่เราทนแกไม่ไหว ว่าอย่างไรแกก็ติดะบึงไปว่าไม่ถูก ๆ จนไม่รู้จะว่าอย่างไร เลยร้องไห้ฉุนแกขึ้นมาบ้าง ไม่ยอมหัดกับแกอีก นิสสัยของแกคงชอบยั่วให้ศิษย์เจ็บใจและมีอุตสาหะทำให้ได้ ส่วนนิสสัยของเราชอบปลอบชอบพูดเอาใจ ต่างกันเช่นนี้ อาจารย์เปี่ยมของเรา เคยสอนมคธภาษามาก่อน แกคงรู้ดี แกรับหัดสำเร็จ มีการทรงผนวช สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ พร้อมด้วย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์
(พระองค์เจ้ายุคันธร)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)

พระตำหนักเพ็ชร ตั้งตรงที่เคยเป็นอาคารโรงพิมพ์ ครั้งรัชกาลที่ ๔ ยังทรงผนวชอยู่

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌายะ หม่อมเจ้าพระธรรมุณหิสธาดา เป็นผู้ประทานสรณะและศีลแก่เรา เป็นคราวแรกที่เราได้เข้าในที่ประชุมสงฆ์ ทั้งขานนาคมีบทที่ยืนว่า คือ *อุกาสะ* ด้วย ประหม่าเป็นอย่างใหญ่ จนถึงตัวสั่นเสียงสั่น พวกเราผนวชเณรแปลกจากธรรมเนียมสามัญครองผ้ามีสังฆาฏิและขอนิสสัยด้วย การทรงผนวชพวกเรา ไม่มีแห่เหมือนครั้งแผ่นดินทูลกระหม่อม ขึ้นเสลี่ยงกั้นกลดเท่านั้น พวกผู้หญิงไม่ค่อยรู้สึกเหมือนโสกันต์ บวชแล้วมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารทั้ง ๓ องค์ ล้นเกล้าฯ เสด็จส่งด้วยหรือไม่จำไม่ได้ ถ้าไม่ได้เสด็จก็มีรถหลวงส่ง ที่วัดมีกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ และกรมขุนสิริธัชสังกาศ ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ รวมพวกเราเข้าด้วย ในพรรษานั้น จึงมีพระองค์เจ้าสามเณร ๕ พระองค์ เกือบเท่าครั้งปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช

อาคารโรงพิมพ์ที่สร้างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวชและทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร

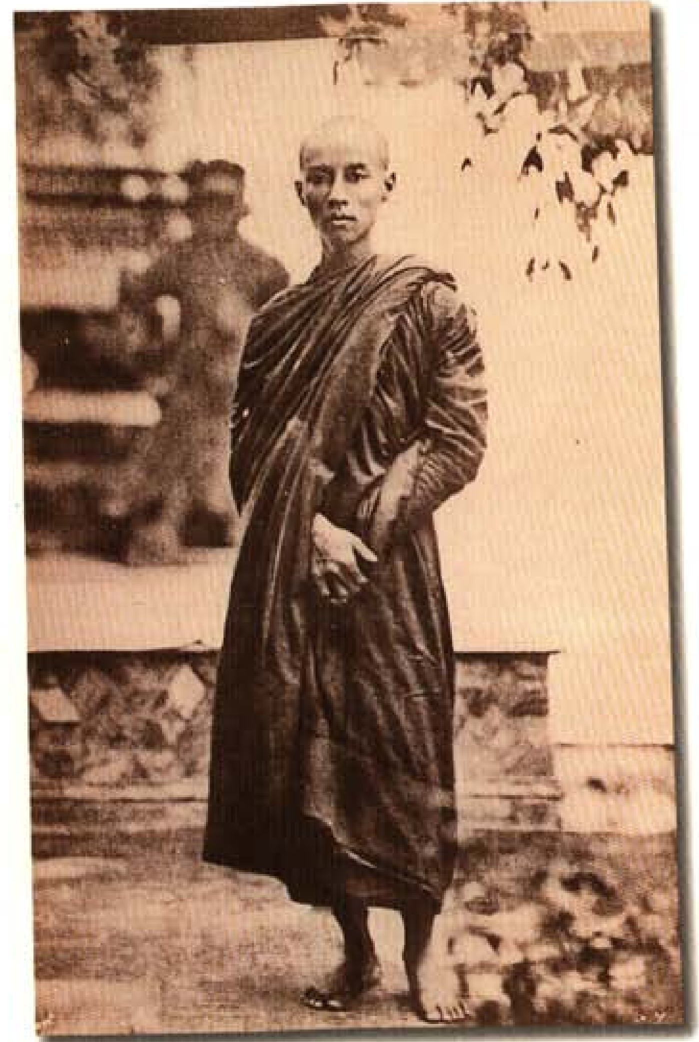
พระพุทธรัตนสถาน
และเก๋งที่พัก ในพระบรมมหาราชวัง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
(พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ)

๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ ที่มีถึง ๗ พระองค์ เราอยู่ตำหนักเดียวกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ หลังที่เรียกว่าโรงพิมพ์ ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะเมื่อครั้งทูลกระหม่อมทรงผนวชเป็นที่ตีพิมพ์หนังสืออริยกะ ทูลกระหม่อมได้เคยประทับกลางวัน ครั้งรื้อท้องพระโรงสร้างตำหนักเดิมเดี๋ยวนี้ เวลาหัวค่ำ ขึ้นฟังสั่งสอนที่เสด็จพระอุปัชฌายะ ท่านทรงสั่งสอนด้วยศีลและวัตรของสามเณร ฟังเข้าใจได้ ครั้งนั้นยังมีบิณฑบาตเวร คือจัดพระสงฆ์ในพระอารามหลวง ให้ผลัดกันเข้าไปรับบิณฑบาตในพระบรม มหาราชวังชั้นใน วันพฤหัสบดีเป็นเวรของพระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหารและวัดธรรมยุตอื่น ถึงกำหนดเราเข้าไปบิณฑบาต ใช้เสลี่ยงไปจากวัด ลงเดินที่ในวัง พวกเณรธรรมยุต ก็ใช้ห่มดองคาดประคตอกสพายบาตร เหมือนเณรมหานิกาย แต่ในที่อื่น แม้เมื่อเข้าไปหรือกลับออกมาแล้ว ก็ห่มคลุม เข้าทางประตูดุสิตศาสดา ที่เป็นทางข้างในออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระองค์เจ้าออกทางประตูสนามราชกิจ ที่เรียกว่าประตูย่ำค่ำ หม่อมเจ้าได้ยินว่าออกประตูอนงคลีลา หรืออะไรที่ออกฉนวนตำหนักน้ำท่าราชวรดิษฐ์ พระสามัญออกประตูยาตราสตรี ที่เรียกว่าประตูดิน ประโยชน์ที่ได้จากการบวชเณร หัดประพฤติตัวกวดขันกว่าก่อน เริ่มรู้จักเพื่อจะทรงตัวเอง และรู้จักเพื่อจะอ่อนน้อมผู้อื่นตามภาวะของเขา เราแม้ไม่ใช่เด็กซุกซนจัด แม้ได้รับฝึกหัดในทางมรรยาทมาบ้างแล้ว แต่ยังไม่กวดขันเหมือนในเวลาบวช หรือได้รับฝึกไปทีละอย่างโดยไม่รู้ตัว มาบวชได้รับสั่งสอนประดังกันวันละหลายอย่าง ทั้งเป็นมรรยาทที่แปลกออกไปก็มี จึงรู้สึกว่ากวดขัน เรา

เป็นเด็กที่ร่านอยู่ก็จริง ถึงอย่างนั้นยังต้องอาศัยผู้ใหญ่ทำให้หลายประการ ตั้งแต่แต่งตัวเป็นต้นไป มาบวชเป็นเณรจะต้องทำสำหรับตัวเองเป็นพื้น ตั้งแต่ครองผ้าเป็นต้นไป คฤหัสถ์ผู้ใหญ่ที่มิใช่เจ้าเขาอ่อนน้อมแก่พวกเรา ที่สุดอาจารย์เปี่ยมของเรา แกก็ทำอย่างนั้น แต่พวกพระที่สุดสามเณรด้วยกันผู้บวชก่อน ท่านไม่ลงเราอย่างนั้น ท่านลงพอเป็นทีตามความนิยมของบ้านเมืองเท่านั้น เราก็ต้องลงท่านบางประการ ส่วนการศึกษาอื่นไม่ได้มีในเวลาบวช เมื่อจวนออกพรรษา ล้นเกล้าฯ ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ และเสด็จประทับที่พระพุทธรัตนสถานมนทิราราม เสด็จพระอุปัชฌายะเสด็จเข้าไปอยู่เป็นเพื่อน พระเถรานุเถระอื่นผลัดกันเข้าไปอยู่ พวกเรา ๕ องค์ ได้เข้าไปสมทบทำวัตรสวดมนต์และบิณฑบาต แต่ไม่ได้อยู่รับใช้ คงเป็นเพราะภิกษุใหม่มีสามเณรไว้อุปฐากไม่ควร บิณฑบาตห่มคลุมอุ้มบาตร เหมือนอย่างนอกวังในบริเวณพระที่นั่งภานุมาส จำรูญองค์เดิมที่พระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์เข้าไปรับครั้งทูลกระหม่อม ยังไม่ได้บวชก็ร่านจะบวช จะได้ออกจากวัง ดูค่อยเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น ครั้นบวชแล้ว จวนออกพรรษาก็อยากสึก จะได้เที่ยวไปไหน ๆ เหมือนปลาต้องการออกไปหาน้ำลึก แต่ไม่รู้ว่าอันตรายมีอย่างไร นอกจากนี้ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ จะทรงลาผนวชเมื่อคราวออกพรรษานั้นด้วย ชวนให้เราอยากสึกขึ้นอีกมาก เป็นประเพณีของเจ้านายผู้ทรงผนวช จะหัดเทศน์มหาชาตก์เพื่อถวายในฤดู แต่เราก็เข็ดพระราชครูมหิธรมาแล้วครั้งหัดขานนาค จึงไม่ขอหัดและไม่ได้ถวาย รีบชิงสึกเสียก่อน เพื่อมิให้ออกช่อง เราบวชเป็นสามเณรอยู่ ๗๘ วัน สึกเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำปีนั้น ตรงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ไม่มีพิธีหลวง จัดเอาเอง สึกแล้วไปอยู่วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ตามลำพัง ยายออกมาอยู่ที่นั่นอยู่เรือนเดียวกับยาย แต่คนละห้อง ภายหลังจึงออกมาอยู่ที่ปั้นหย่าริมประตูวัง เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์เสด็จขึ้นอยู่บนตำหนักใหญ่แล้ว

พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชเป็นภิกษุ

-๔- คราวเป็นพระครุณ

พอสึกจากเณร เจ้าพี่ใหญ่ประทานเงิน ๔๐๐ บาทแก่เรา เพื่อจะได้ซื้อเครื่องแต่งตัว เครื่องใช้และเครื่องแต่งเรือน เป็นของไม่เคยรับ อยู่ข้างตื่นเต้นมาก ครั้งยังเด็กได้รับพระราชทานเงินแจกตามคราวนั้น ๆ เช่นคราวจันทรคราธได้ ๔ บาท ผู้ใหญ่เก็บเสีย ปล่อยให้จ่ายซื้ออะไร ๆ ได้ตามลำพัง แต่เงินสลึงที่ได้รับพระราชทานในคราวทำบุญพระบรมอัฏฐิ คราวนี้ ถึง ๔๐๐ บาท ยายก็ปล่อยไม่เก็บเอาเสีย จ่ายอะไรต่าง ๆ เพลิดเพลิน เรานึกว่าเราเป็นหนุ่มขึ้น ควรแท้จริงจะจ่ายเอง แต่โดยที่แท้ ในการจับจ่ายก็ยังเป็นเด็กอยู่นั่นเอง ไม่รู้จักของจำเป็นหรือไม่ เมื่อจะซื้อ ไม่รู้จักราคาพอดี ไม่รู้จักสิ้นยัง เอาความอยากได้เป็นเกณฑ์ เงิน ๔๐๐ บาทนี้เป็นปัจจัยยังเราให้สุรุ่ยสุร่ายต่อไปข้างหน้าอีก

ครั้งยังอยู่ในพระบรมมหาราชวัง

ล้นเกล้าฯ โปรดให้พวกเราหัดขี่ม้าบ้าง บางคราวออกมาอยู่นอก ใช้ม้าเป็นพาหนะไปไหน ๆ เป็นต้นว่าเข้าวัง ไม่ช้าเท่าไรเราก็ขี่ชำนาญ พอขึ้นหลังม้าเป็นวิ่งหรือห้อเที่ยวเสียสนุก รู้สึกเป็นอิสสระด้วยตัวเอง เหมือนพระเป็นนิสสัยมุตตกะ ถนนบางรัก ถนนสีลม เป็นแดนเที่ยวของเรา เพราะเป็นทางไกลที่หาได้ในครั้งนั้น จะได้ห้อม้า ทั้งเป็นทางไปห้างเพื่อซื้อของด้วย ต่อมาเกิดใช้รถกันขึ้น เป็นรถโถงสองล้อชนิดที่เรียกว่า ดอกก๊าดบ้าง เป็นรถประทุนสองล้อก็มี สี่ล้อก็มี ผู้นั่งขับเอง ใช้รถมีสารถีขับเฉพาะเวลาออกงาน เราก็พลอยใช้รถกับเขาด้วย ขับเองเหมือนกัน สนุกสู้ขี่ม้าไม่ได้ เราตกม้าตั้ง ๙ ครั้งหรือ ๑๐ ครั้ง ไม่เคยมีบาดเจ็บหรือฟกช้ำสักคราวหนึ่ง ม้าดำที่เราขี่มันเชื่อง พอเราตกมันก็หยุดรอเรา พูดถึงม้าดำตัวนี้ เราอดสงสารมันไม่ได้ คนเลี้ยงดุร้าย คราวหนึ่งเอาบังเหียนฟาดมัน ถูกตาข้างหนึ่งเสีย เราตกรถครั้งเดียว มีบาดเจ็บเดินไม่ได้หลายวัน เกือบพาเสด็จกรมพระเทวะวงศ์วโรปการผู้เสด็จมาด้วยกันตกด้วย เที่ยวนี้เราใช้ม้าแซมเทียม ม้าตัวนี้ขนาดสูงลั่ง แต่พยศใช้ขี่ไม่ได้ จึงใช้เทียมรถ ตั้งแต่มันพาเราตกรถแล้ว อย่างไรไม่รู้ พอหายเจ็บ ใช้มันอีก เห็นมันกลายเป็นสัตว์เชื่องไป ภายหลังใช้ขี่ได้ ใช้มันมาจนถึงเวลาเราบวชพระ

ตั้งแต่เกิดธรรมเนียมเลี้ยงโต๊ะอย่างฝรั่ง ธรรมเนียมดื่มมัชชะ ก็พลอยเกิดตามขึ้นด้วย แต่ในครั้งนั้นใช้มัชชะเพียงชะนิดเป็นเมรัย ยังไม่ถึงชะนิดสุรา เราตื่นธรรมเนียมฝรั่ง ปรารถนาจะได้ชื่อในทางดื่มมัชชะทน พยายามหัดเท่าไรไม่สำเร็จ รสชาติก็ไม่อร่อย ดื่มเข้าไปมากก็เมาไม่สบาย เพราะเหตุเช่นนี้เราจึงรอดจากติดมัชชะมาได้ คนติดมัชชะไม่เป็นอิสสระกับตัว ไม่มีจะกิน เดือดร้อนไม่น้อย เมาแล้วปราศจากสติคุมใจ ทำอะไรมักเกินพอดี ที่สุดหน้าตาและกิริยาก็ผิดปกติ กินเล็กน้อยหรือบางครั้ง ท่านไม่ว่าก็จริง แต่ถ้าเมาแล้วทำเกินพอดี ท่านไม่อภัย ถ้าติดจนอาการปรากฏ ท่านไม่เลี้ยง ศิษย์ของเราผู้แก่วัดสึกออกไป ยังไม่เคยรู้รส

จงประหยัดให้มาก เพราะยากที่จะกำหนดความพอดี

ธรรมเนียมปล่อยให้เล่นการพะนันในเทศกาลตรุษสงกรานต์ ทำให้เราเคยมากับการพะนัน โตขึ้นก็ทวีตามส่วนแห่งทุนที่ใช้เล่น เราเคยเล่นมากอยู่ก็ไพ่ต่างชะนิด น่าประหลาดความเพลิน เล่นหามรุ่งหามค่ำก็ได้ ไม่เป็นอันกินอันนอน ถ้าเพลินในกิจการหรือในกุศลกรรมเหมือนเช่นนี้ก็จะดี อารมณ์ก็จอดอยู่ที่การเล่น อาจเรียกว่ามิจฉาสมาธิเกือบได้กระมัง อะไรเป็นเหตุเพลินถึงอย่างนั้น? ความได้ความเสียนี้เอง เล่นเสมอตัว คือไม่ได้ไม่เสียแทบกล่าวได้ว่าไม่มีเลย เล่นได้ ก็มุ่งอยากให้ได้มากขึ้นไป เล่นเสีย ยังน้อย ต้องการแก้ตัวเอากำไร เสียมากเข้า เห็นหากำไรไม่ได้แล้ว ต้องการพอเอาทุนคืน เช่นนี้แลจึงเพลินอยู่ได้ เล่นอย่างเราเสียทรัพย์ไม่ถึงฉิบหาย แต่เสียเวลาอันมีค่ามิได้ของคนหนุ่ม โปหรือหวยไม่เคยเล่น เพราะเป็นการเล่นของคนชั้นเลว ศิษย์ของเราผู้แก่วัด สึกออกไป ยังไม่เคยเล่น อย่าริเล่นเลย ตกหล่มการพะนันแล้ว

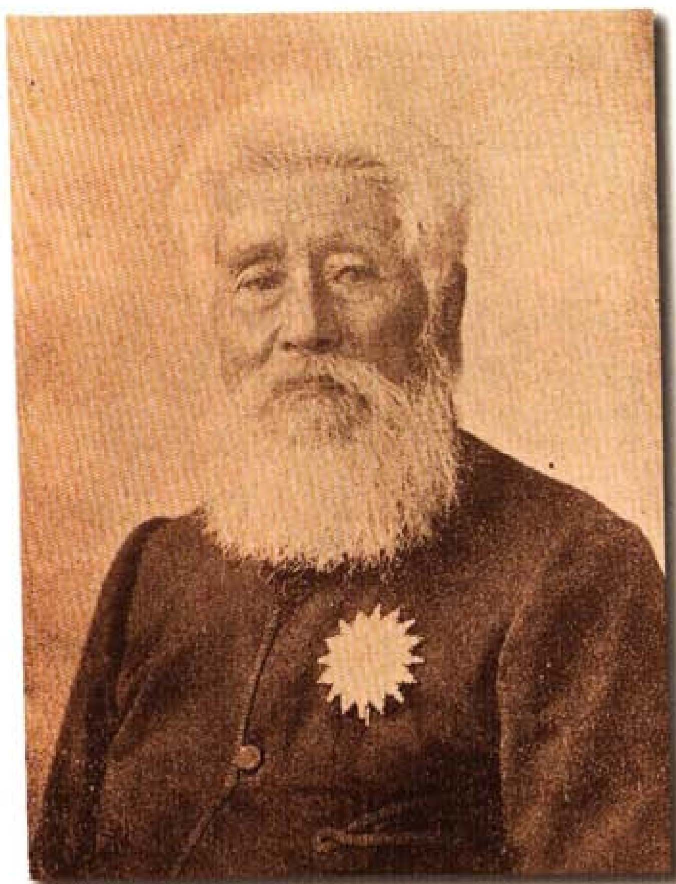
ถอนตัวออกยาก เพราะเหตุความเพลิน นั้นเอง เราเคยพบคนเล่นการพะนัน ถึงฉิบหายย่อยยับ แม้อย่างนั้นยังเว้นไม่ได้ คนมีทรัพย์เล่นไม่ถึงฉิบหาย แต่เสียเวลา ฝ่ายเราได้โอกาสถอนตัวออกได้สะดวก เราตื่นเอาอย่างฝรั่งหนักเข้า ฝรั่งครั้งนั้นที่เรารู้จัก เขาไม่ฝักใฝ่ในการพะนัน เล่นจะไม่เหมือนฝรั่ง จึงจืดจางเลิกไปเอง ภายหลังเมื่อตั้งหลักได้แล้วจึงรู้ว่า การพะนันก็เป็นหล่มอบายมุขที่ฝรั่งตกเหมือนกัน ตกตายก็มี กล่าวคือเล่นจนฉิบหายหมดตัวแล้ว เสียใจฆ่าตัวตาย ไพ่เป็นอบายมุขซึ่งขึ้นชื่อของฝรั่งอย่างหนึ่งเหมือนกัน

เราไม่มีนิสสัยในทางคบสตรี แม้ถูกชวน ก็ยังมีชาตาดี เผอิญให้คลาดแคล้วรอดตัวจากอบายมุขอย่างนี้ แต่เราได้เห็นผู้อื่นมีโรคติดตัวมาเพราะเหตุนี้ ทอดชีวิตสังขารและได้ความลำบาก แม้แต่ตามประเพณีสตรีถวายตัวเป็นหม่อม แต่เรายังไม่มีความรักดำฤษณาในสตรีเลย สุดแต่จะว่า เป็นผู้กระดากผู้หญิง หรือเป็นชะนิดที่เขาเรียกว่าพรหมมาเกิด หรือเป็นผู้เกิดมาเพื่อจะบวชอย่างไรก็ได้ เราเห็นอยู่เป็นชายโสดสดวกสบายกว่ามีคู่ ศิษย์ของเราผู้แก่วัดสึกออกไป ไม่เคยในทางนี้ จงประหยัดให้มากจากหญิงเสเพล แม้จะหาคู่จงอย่าด่วนจงค่อยเลือกให้ได้คนดี ถูกนักเลงเข้า อาจพาฉิบหาย ตั้งตัวไม่ติด

ครั้งนั้นยิงนกตกปลาเป็นการเล่นที่นิยมของคนหนุ่ม เช่นเราผู้ชอบเอาอย่างฝรั่ง แต่เราเป็นผู้ฝึกไม่ขึ้น หรือที่เขาเรียกว่าทำบาปไม่ขึ้น เรายิงนกไม่ฉมังพอที่ถูกแล้วตายทันทีทุกคราวไป บางคราวนกพิราบอันถูกยิงตกลงมา แต่ยังหาตายไม่ เราเห็นตามันปริบ ๆ ออกสงสารดังจะแปลความในใจของมันว่า "ไม่ได้ทำอะไรให้สักหน่อยยิงเอาได้" ตั้งแต่นั้นมาต้องเลิก แต่เรายังชอบการยิงปืนไม่หาย ต่อมาใช้หัดยิงเป้าเล่น เราตกเบ็ดไม่เคยได้ปลาจนตัวเดียว จะว่าวัดหรือกระตุกไม่เป็นยังไม่ได้ ปลายังไม่เคยมากินเหยื่อที่เบ็ดของเราเลย

การอันทำให้เรายับเยินมากกว่าอย่างอื่น คือความสุรุ่ยสุร่าย ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ มีเงิน ๔๐๐ บาท นั้นเป็นมูล

เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี
(ท้วม บุนนาค)

เราไม่ได้เก็บเงินเองที่จะได้รู้สิ้นยัง แลยังไม่รู้จักหาเงินที่จะได้นึกเสียดาย สำคัญว่ายายมั่งมีจึงซื้อของไม่ประหยัด จะตัดเสื้อตามร้านเจ๊ก ก็เป็นของที่เรียกว่าไม่ได้แก่ตัว ผ้าก็เป็นของมีดื่นสรวมอายเขา ตัดที่ห้างฝรั่งเสียเงินมากกว่า จึงเป็นการที่ปรารถนาก่อนโดยความเต็มใจ เครื่องใช้เครื่องแต่งเรือนตามร้านแขก มีศรีสู้ของห้างไม่ได้ ทั้งไม่พอใจเข้าร้านแขกเห็นเสียศรี ทั้งเขาเรียกเงินสดด้วย ซื้อของห้างไปเองก็ได้ เขาต้อนรับขับสู้ เขาไว้หน้าไม่ต้องซื้อเงินสด เป็นแต่เขาจดบัญชีและให้ลงชื่อไว้ก็พอ ต่อเมื่อมากเข้า จึงส่งใบเสร็จมาเก็บเงินเป็นคราว ๆ ของที่ขายนั้นเป็นของประณีต ออกหน้าได้ ที่มีของร้านแขกเหมือน ก็ยังมีศรีว่าเป็นของห้างด้วยการณะดังนี้ ห้างจึงได้เป็นที่โคจรของเรา เห็นอะไรเข้าชั่งอยากได้ไปทั้งนั้นซื้อเชื่อเหมือนได้เปล่า จะต่อราคาก็เห็นเสียภูมิฐาน ดูเป็นคนปอนไป ถึงคราวเขาตั้งใบเสร็จมาเก็บเงิน ใบเสร็จใบหนึ่งมีจำนวนเงินนับร้อย ๆ ยังเป็นบุญที่ไม่ถึงเป็นพัน ๆ นั่นแลจึงรู้สึกความสิ้นหรอคราวหนึ่ง แต่ไม่อะไรนัก ขอเงินยายมาใช้เสียก็แล้วกัน ถ้าห้างนั้น ๆ ส่งใบเสร็จมาเก็บเงินระยะห่าง ๆ กันก็ไม่พอเป็นอะไร แต่ห้างเจ้ากรรม พอรายหนึ่งได้เงินไปแล้วไม่กี่วัน รายที่สอง รายที่สาม ก็ยื่นใบเสร็จเข้ามาขอเก็บเงิน ยายรักเรามาก ขอคราวใดก็ได้คราวนั้น แม้แต่จะปริปากบ่นก็ไม่มี ฝ่ายเราก็รักยายมากเหมือนกันเห็นเช่นนั้นยิ่งเกรงใจยาย ไม่อยากให้ท่านนึกรำคาญใจ จึงขอผัดเขาไว้พอให้ระยะจึงใช้ นี่แลเป็นความเดือดร้อนของเราแต่ไม่ถึงเป็นเหตุประหยัดซื้อของ ความลำบากใจนั้นจึงยังไม่วาย คราวหนึ่ง ห้างหนึ่งทนผัดไม่ไหวถึงยื่นฟ้องศาลคดีต่างประเทศขอให้ใช้หนี้ แต่เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี บอกมาให้รู้ตัวและขอให้ใช้เสีย เราได้ตาม โจทก์เขาถอนฟ้อง ครั้งนั้นอยู่ข้างตกใจ กลัวเสียชื่อเพราะถูกขึ้นศาลเป็นที่ไม่มีเงินจะใช้หนี้ แต่อย่างนั้นยังไม่เข็ดเป็นแต่โกรธและสาปห้างนั้น ไม่ซื้อของเขาอีกต่อไป เป็นหนี้เขา ได้ความเดือดร้อน

เช่นนี้ เรายังมีทรัพย์สมบัติของตนเอง มีญาติสนิทผู้มีกำลังทรัพย์อาจช่วยใช้หนี้ให้เรา หนี้ของเรา ไม่ใช่สินล้นพ้นตัว เป็นแต่เราไม่ปรารถนาจะรบกวนยายให้ได้รับความรำคาญเพราะถูกขอเงินบ่อย ๆ เท่านั้น คนไร้ทรัพย์และหาคนสนับสนุนมิได้ เป็นหนี้เขาถูกเจ้าหนี้ทวง ไม่มีใช้เขา จะเดือดร้อนสักปานไร ถูกเขาฟ้องต้องขึ้นศาล ถูกเร่งถูกเอาทรัพย์ขายทอดตลาด หรือถูกสั่งให้ล้มละลาย จะได้ความอับอายขายหน้าเขาสักปานไร ความเป็นหนี้เป็นดุจหล่มอันลึก ตกลงแล้วถอนตัวได้ยากนัก ขอพวกศิษย์ของเราจงระวังให้มาก

เรายังพอเอาตัวรอด ไม่ปุยี่ปุยำ ในเวลาลำพอง เพราะไม่กล้าทำการที่ยังไม่มีผู้ชั้นเดียวกันทำ หรือมีผู้ทำแต่ยังไว้ใจไม่ได้ เช่นเมื่อครั้งยังเป็นเด็ก

สึกจากเณรแล้ว เรายังได้เรียนภาษาอังกฤษต่อมากับครูแปตเตอร์สัน แต่เรียนส่วนตัว ณ ที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช พร้อมกับพระองค์ท่านและกรมพระ

สมเด็จเจ้าฟ้า
กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

เทวะวงศ์วโรปการ แต่กำลังลำพอง ทน เรียนอยู่ไม่ได้ต้องเลิก กำลังนี้เราได้เคยหัดในการประโคมอยู่บ้าง แต่เป็นผู้ไม่มีอุปนิสสัยในทางนี้ เรียนไม่เป็น ครั้งยังอยู่ในโรงเรียนฝรั่ง หัดดีดหีบเพลง ดีดสองมือไม่ได้ ดูบทเพลงที่เรียกว่าโน้ตไม่เข้าใจ หัดตีระนาด แก้เชือกผูกไม้ตีเสียตีสองมือไม่ได้อีก แต่จำเพลงบางอย่างได้

ในเวลานี้ เราไม่มีราชการประจำตัว ล้นเกล้าฯไม่ได้ทรงใช้ เหมือนเมื่อเป็นเด็ก แต่ได้เข้าเฝ้าเวลาค่ำประจำวัน และในการพระราชพิธี และการพระราชกุศลนั้น ๆ เสมอมาไม่ห่าง

เป็นความอภัพของเรา ผู้ไม่เคยได้เป็นทหารสมแก่ชาติขัตติยะกับเขาบ้าง เมื่อครั้งยังเยาว์ พวกเจ้าพี่ของเราที่จำได้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์-วรเดช กรมพระเทวะวงศ์วโรปการ ท่านเคยเป็นนายทหารเล็ก ๆ แรกจัดขึ้นในพระบรมมหาราชวังชั้นใน บางทีอนุโลมมหาดเล็กไล่กาในรัชชกาลที่ ๓ กระมัง ครั้นท่านทรงพระเจริญเสด็จออกนอกวังไปแล้ว ทหารชุดนั้นก็เลิกเสียด้วย จัดทหารมหาดเล็กหนุ่ม ๆ ขึ้นข้างหน้า เรายังเด็กอยู่ในปูนนี้ ก็ไม่มีท่าทางจะเข้า ได้เคยเข้าแถวหัดเป็นทหารสมัครอยู่พักหนึ่ง ที่วังสราญรมย์ในคราวที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเสด็จประทับ ไม่ทันถึงไหนก็เลิกเสีย หากว่าเราได้เคยเป็นทหารมาบ้าง จักรู้สึกมีหน้ามีตาขึ้นกว่านี้

นึกถึงยายในเวลานั้น เห็นหลานกำลังลำพอง ยังไม่เป็นหลักฐาน คงวิตกสักปานไร แต่ไม่รู้จะห้ามปรามอย่างไรกระมัง หรือท่านปลงใจว่าความละเลิงของคนรุ่นหนุ่มคงเป็นไปชั่วแล่น แล้วก็ลงรอยเอง

พระราชวังสราญรมย์ ในรัชกาลที่ ๔

–๕– คราวทรงพระเจริญ

แต่เป็นบุญของเรากลับตัวได้เร็ว ตั้งแต่อายุได้ ๑๗ ปี ทางที่กลับตัวได้ก็เป็นอย่างภาษิตว่า "หนามยอก เอาหนามบ่ง" นั้นเอง เราเข้าเฝ้าในวังทุกวัน ได้รู้จักกับหมอปิเตอร์เคาวันชาวสกอตช์เป็นแพทย์หลวง เวลานั้นอายุแกพ้น ๒๕ แล้ว แต่ยังไม่ถึง ๓๐ แกเป็นฝรั่งสันโดษ อย่างที่คนหนุ่มเรียกว่าฤษี ไม่รักสนุกในทางเป็นนักเลง เรานิยมแกว่าเป็นฝรั่ง เราก็ผูกความคุ้นเคยกับแก ได้เห็นอัธยาศัยและจรรยาของแก และได้รับคำตักเตือนของแกเข้าด้วย เกิดนิยมตาม เห็นความละเลิงที่หมอเคาวันไม่ชอบเป็นพล่านไป น้อมใจมาเพื่อเอาอย่างหมอเคาวัน จึงหายละเลิงลงทุกที จนกลายเป็นฤษีไปตามหมอเคาวัน ที่สุดแกว่ายังเด็กและห้ามไม่ให้สูบบุหรี่ แกเองไม่สูบเหมือนกัน เราก็สมัครทำตาม และไม่ได้สูบบุหรี่จนทุกวันนี้ เราก็เห็นอานิสงส์ เราเป็นผู้มี

กายไม่แข็งแรง เป็นผลแห่งความเจ็บใหญ่เมื่อยังเล็ก ถ้าสูบบุหรี่ แม้มีอายุยืนมาถึงบัดนี้ ก็คงมีโรคภายในประจำตัว หมอเคาวันเป็นทางกลับตัวของเราเช่นนี้ เมื่อภายหลังเราจึงนับถือแกฉันอาจารย์ ในครั้งนั้นและต่อมา แกก็ได้แนะนำเราในภาษาอังกฤษบ้าง ในวิชาแพทย์บ้างเหมือนกัน

ส่วนความสุรุ่ยสุร่ายนั้น เราได้นิมนต์และงดได้ตามลำพังตนเอง วันหนึ่งเวลาบ่ายจวนเย็น ที่เคยขึ้นม้า หรือขึ้นรถเที่ยวเล่น หรือไปข้างไหนเผอิญฝนตกไปไม่ได้ ที่คนหนุ่มรู้สึกเหงาสักเพียงไร เรานอนเล่นอยู่บนเก้าอี้นอนในเรือน ตาส่ายแลดูนั่นดูนี่ สิ่งที่ตาเราจับอยู่ที่คราวแรกคือโต๊ะขนาดกลาง ตั้งอยู่ข้างเก้าอี้ที่เรานอนเป็นชะนิดที่ตั้งกลางห้องสำหรับวางของต่าง ๆ โต๊ะตัวนั้นเราเห็นที่ห้าง ชั่งงามน่ารักจริง ๆ ทั้งรูปพรรณทั้งฝีมือ ในวันนั้นไม้พื้นโต๊ะที่เคยเห็นเป็นแผ่นเดียว ก็แลเห็นเป็นไม้เพลาะ ปากไม้ห่างออกโร่ลวดที่ราวกับคัดขึ้นจากเนื้อไม้นั้นเอง ก็ปรากฏเป็นไม้หรือเส้นหวายผ่าซีกติดเข้า

ผิวที่แลเห็นขัดเป็นเงาโง้ง ก็ปรากฏว่าเป็นแต่ทาน้ำมันให้ขึ้นผิว คราวนี้นึกถึงราคาของโต๊ะนั้น แรกซื้อกับราคาในวันนั้น อันจะพึงผิดกันมาก แต่หาได้นึกถึงประโยชน์ที่ได้ใช้โต๊ะนั้นมาโดยกาลด้วยไม่ เห็นไกลกันมาก เห็นซื้อมาเสียเปล่า คราวนี้จับปรารภถึงของอื่นบันดามีในเรือนก็เห็นเป็นเช่นนั้น แต่นั้นนึกถึงของที่ซื้อมาแล้วไม่ชอบใจ ให้คนอื่นเสีย ยิ่งเห็นน่าเสียดายมาก ตั้งแต่นั้นสงบความเห็นอะไรอยากได้เสียได้ ไม่ค่อยได้เที่ยวห้าง ไม่ค่อยได้ซื้ออะไร ใบเสร็จของห้างที่ส่งมาเก็บเงินใบหลังที่สุด เรายังจำได้ มีราคาบาทเดียว ค่ากระดุมทองเหลืองชุบทองสำรับหนึ่ง ที่ใช้ติดเสื้อ เครื่องแต่งตัวอย่างแปลก ๆ ที่เรียกว่าแฟนซีเดรส ในการขึ้นปีใหม่ เขาเห็นเราเคยซื้ออะไรบ่อย ๆ เขาก็รอไว้ ต่อจวนขึ้นปีใหม่ของเขา ๆ จึงส่งใบเสร็จมาเก็บเงิน หลายเดือนล่วงมาจนลืมแล้ว

ตกมาถึงเวลานี้ ขี่ม้าที่เคยวิ่งหรือห้อ ก็เป็นแต่เดิน รีบก็เพียงวิ่งเหยาะ ขี่รถที่เคยแล่นปรื๋อ ก็เป็นเพียงวิ่งอย่างปกติ สรวมเสื้อตัดร้านเจ๊ก ก็ไม่เห็นเป็นเร่อร่า กลับเห็นเป็นเก๋ รู้จักเปลือง รู้จักสังวรไม่เห่อ ของร้านแขกที่เขาไปซื้อมาให้ ก็ใช้ได้เหมือนของห้าง ศรีไม่ได้อยู่ที่ของอยู่ที่ราคาถูก ในเวลานั้นเรายังไม่รู้จักหาเงิน แต่รู้จักประหยัดทรัพย์ลงได้แล้ว ลดรายจ่ายลงได้ ก็เหมือนค่อยหาเงินได้บ้าง แม้หาเงินได้คล่อง แต่ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ ก็ไม่เป็นการ ไม่พ้นขาดแคลน หาได้น้อยแต่รู้จักประหยัด ยังพอจะเอาตัวรอด

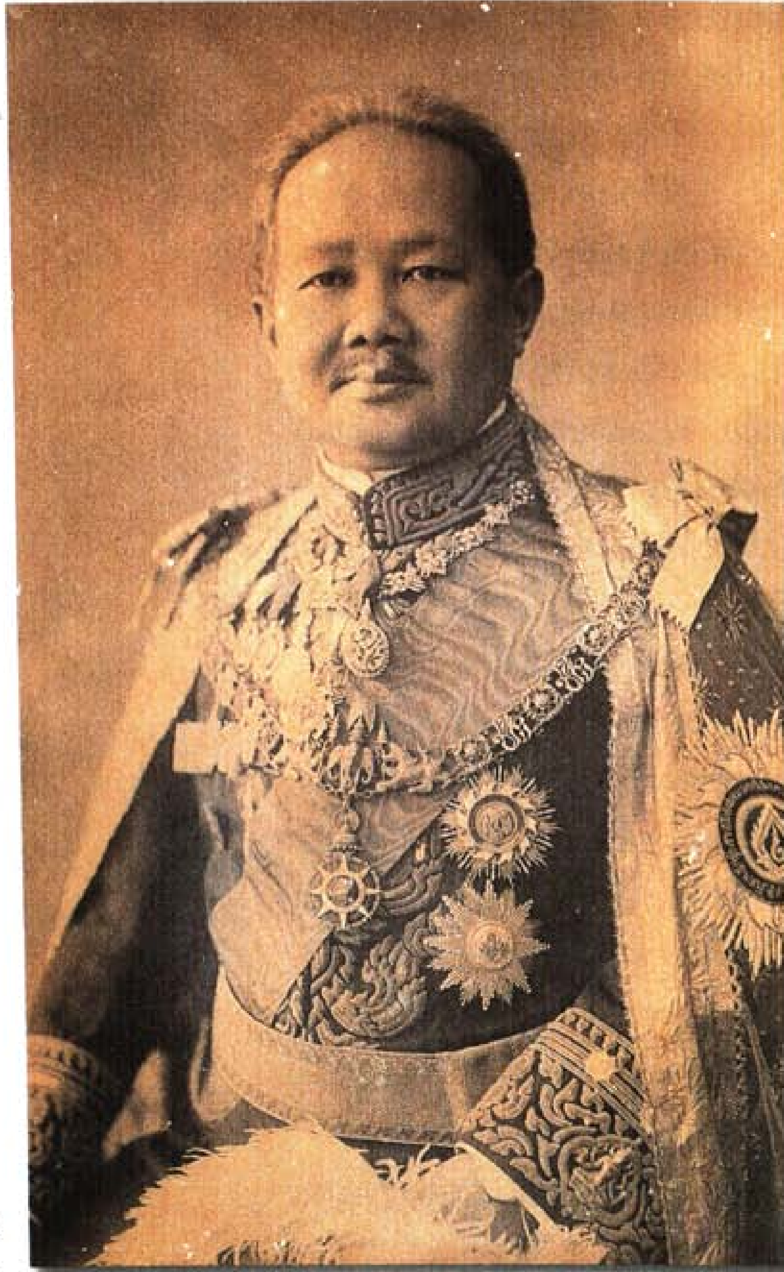
หมอเคาวันกล่อมเกลาเรา ให้เรียบเข้าได้อย่างนี้แล้ว ถ้ามีปัจจัยชักนำ เราก็คงเข้าวัดโดยง่าย ปัจจัยนั้นได้มีจริงด้วย ตั้งแต่เราสึกจากเณรแล้ว ไม่ใช่เทศกาลเช่นเข้าพรรษาหรือมีงาน เราหาได้ไปเฝ้าเสด็จพระอุปัชฌายะไม่ ยิ่งกำลังลำพองยิ่งหันหลังให้วัดทีเดียว เหตุนั้นเราจึงห่างจากท่าน แม้ในเวลานั้นก็ยังไม่ได้คิดจะเข้าวัด คืนหนึ่งนอนหลับฝันว่าได้ไปเฝ้าเสด็จพระอุปัชฌายะ ได้รับปฏิสันถารของท่านอันจับใจ โดยปกติท่านช่างตรัสอยู่ด้วยอาจจะทรงทำปฏิสันถารเช่นนั้น ตื่นขึ้น

ปฏิสันถารของท่านจับใจยังไม่หาย ปรารถนาจะได้รับอย่างนั้นจริง ๆ คิดจะไปเฝ้า แต่ห่างมาเสียนาน เกรงจะเข้ารอยไม่ถูกจะเก้อ เห็นทางอยู่อย่างหนึ่ง จึงเอาโคมนาฬิกาใบหนึ่งตามด้วยน้ำมันมะพร้าว มีเครื่องจักรอยู่ใต้ถ้วยแก้วน้ำมัน มีเข็มชี้โมงและลิบดาขึ้นมาจากเครื่องจักรนั้นถึงโป๊ะครอบ ที่เขียนเลขบอกโมงและลิบดา เป็นของสำหรับตั้งในห้องนอน พึ่งมีเข้ามา ตามความคิดเห็นของเรา เป็นของแปลก ไปถวายเป็นที่ว่าได้พบของแปลกนึกถึงท่าน ได้รับปฏิสันถารของท่านอันจับใจเหมือนในฝัน ตั้งแต่นั้น หาช่องไปเฝ้าอีกค่อยง่ายเข้า ค่อยสนิทเข้าโดยลำดับ จนไม่ต้องหาช่อง ในที่สุดท่านทรงคุ้นเคยเป็นคนโปรดของท่าน ได้รับประทานพระทนต์ตั้งแต่ครั้งนั้น ในเวลาไปเฝ้าได้รับพระดำรัสในทางคดีโลกบ้าง ในทางคดีธรรมบ้าง โดยที่สุดแบบแผนในทางพระ ได้รับประทานสมุดเรื่องต่าง ๆ ของท่านไปลอกไว้เป็นฉะบับเป็นอันมาก

การเข้าถึงเสด็จพระอุปัชฌายะ นำให้สนใจในโคลง เรียนโหราศาสตร์ อ่านหนังสือธรรม ตามเสด็จท่าน

โคลงเคยเล่นมาบ้างแล้ว ไม่ต้องหาครู เป็นแต่หมั่นอ่านเรื่องต่าง ๆ สนใจในพากย์ต่าง ๆ หัดแต่งเรื่องต่าง ๆ เท่านั้น เรายังไม่เคยแต่งเรื่องยาวจนบวชเป็นพระแล้ว จึงได้แต่งเรื่องทรงผนวชล้นเกล้าฯ แต่เสียดายว่าในตอนทรงผนวชที่เราไม่ได้เห็นเอง และบางอย่างไม่ได้รับพระกระแสรับสั่งของล้นเกล้าฯ และของเสด็จพระอุปัชฌายะ ยังไม่ถูกก็มี คิดจะแก้แต่ไม่มีโอกาสเสียแล้ว เหตุนำให้แต่งหนังสือเรื่องนี้ เมื่อครั้งเรารับราชการแล้ว ล้นเกล้าฯ ทรงทราบว่า เราเป็นคนโปรดของเสด็จพระอุปัชฌายะ จึงตรัสใช้ไปเฝ้าด้วยพระราชธุระเนือง ๆ คราวหนึ่งตรัสใช้ให้เชิญพระราชหัตถเลขาคำโคลงทรงอาราธนาเพื่อทรงแต่งเรื่องทรงผนวช ในพระราชหัตถ-เลขานั้นทูลว่า ถ้าเสด็จพระอุปัชฌายะ มีพระประสงค์จะทรงทราบการนั้น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง จงตรัสสั่งเราไปกราบทูลถามจะทรงเล่ามาถวาย เหตุนั้นเราจึงได้รับ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

พระกระแสของล้นเกล้าฯ ในเรื่องนี้มาก พระนิพนธ์ของเสด็จพระอุปัชฌายะย่อไป ไม่พอพระราชประสงค์ เราปรารภถึงเรื่องนี้ ในคราวฟื้นจากไข้ ๓ เดือน ยังทำอะไรอันเป็นการเป็นงานไม่ได้ จึงได้แต่งเรื่องนั้น ในครั้งนั้น แม้ไม่ได้แต่งเรื่องเป็นชิ้นเป็นอัน ก็ยังได้ออกหน้าในทางโคลงอยู่บ้าง ครั้งทรงพระราชนิพนธ์โคลงนิทราชาคริชตอนอาบูหะซัน เมื่อกำลังพิมพ์ โปรดให้ส่งใบแก้หน้าแท่นไปให้ท่านจินตกวี ๗ หรือ ๑๐ ท่าน ๆ ละใบ ตรวจแก้แล้วส่งถวาย ทรงพระวินิจฉัยลงในใบแก้อีกใบหนึ่ง แล้วส่งไปแก้พิมพ์ พวกเราผู้เข้าในจำนวนนั้น ยังมีอีก ที่จำได้ กรมพระเทวะวงศ์วโร-ปการ และกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ได้มีธุระเสมอกับท่านจินตกวีชั้นสูง เช่นเสด็จป้ากรมหลวงวรเสฐสุดา กรมหลวงพิชิต-ปรีชากร พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ก็น่าจะรู้สึกว่ามีเกียรติยศอยู่ เราได้ชื่อในทางตาไว จับคำผิดลักษณะโคลงได้บ่อย ๆ ผู้ตรวจเหล่านี้ มีรายชื่อแจ้งในท้ายพระราชนิพนธ์นั้นแล้ว เมื่อบวชพระแล้ว ทรง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าคัคณางยุคล)

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) พร้อมด้วยเจ้านายผู้เป็นศิษย์

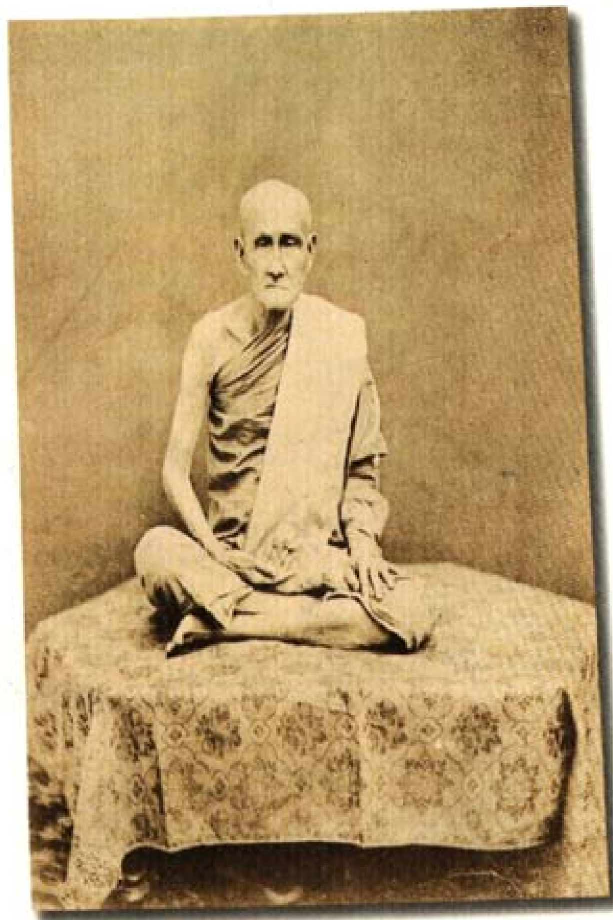
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าลม่อม)

ขอแรงแต่งโคลงพงศาวดารบ้าง โคลงยอพระเกียรติสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์บ้าง เป็นบท ๆ ใช้ในงานพระเมรุ นี้นับว่าได้ออกหน้าในทางโคลง ตั้งแต่เป็นผู้ใหญ่และมีการทางพระศาสนาแล้ว ไม่ได้สนใจอีก ใฝ่ใจไปในทางเรียงเรื่องร้อยแก้ว เพราะได้ใช้มากในธุระ ครั้งนั้น เราแต่งฉันท์ไม่เป็นเลย ข้อขัดข้องคือรู้จักศัพท์ไม่พอ มาแต่งเป็นต่อเมื่อรู้ภาษามคธ และแต่งคาถาเป็นแล้ว ไม่เคยเรียงเรื่องยาว ท่อนที่ออกหน้า คือคำฉันท์แปลศราทธพรตคาถา ในพระราชกุศลสตมาหสมัย ที่พระศพสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร และคำร้องถวายชัยมงคลของนักเรียนมหามกุฎราชวิทยาลัย กลอนแปดไม่เคยทำเลย จะลองบ้าง พ้นเวลามาแล้วให้นึกกระดาก เราไม่พอใจลึกซึ้ง ในการแต่งคำประพันธ์จึงไม่ตั้งใจหาดีในทางนี้ เป็นแต่สำเนียก พอเป็นกับเขาบ้างเท่านั้น

เราเริ่มเรียนโหราศาสตร์กับขุนเทพยากรณ์ (ทัด) ตั้งต้นหัดทำปฏิทินก่อน เข้าใจยากจริง ๆ เพราะเราเอาโหราศาสตร์กับพยากรณศาสตร์ รวมเข้าเป็นอันเดียวกัน นำให้เข้าใจว่าเรียนโหราศาสตร์ ก็เพื่อมีวิชารู้จักทำนายเหตุการณ์ต่าง ๆ จึงมุ่งไปเสียในทางนั้น และเพราะวิธีสอนบกพร่องด้วย ไม่ได้อธิบายให้เข้าใจรสคือกิจของโหราศาสตร์ว่าเป็นเช่นไร ปฏิทินคืออะไร ชื่อต่าง ๆ คือศักราช มาสเกณฑ์ อวมานหรคุณ และอื่น ๆ หมายเอาอะไร เหตุไฉนจึงตั้งศักราช แล้วกระจายออกเป็นองค์เหล่านั้น ราศี องศา ลิบดา กำหนดหมายอะไร ความเดินของพระอาทิตย์ พระจันทร์และดาวพระเคราะห์ ที่เรียกว่ามัธยมก็ดีสมผุสก็ดี ต่างกันอย่างไร เป็นอาทิ ในตำราบอกว่า ถ้าจะทำองค์ชื่อนั้น ให้ตั้งเกณฑ์อย่างนั้น แล้วทำเลขอย่างนั้น ๆ เริ่มตั้งแต่ทำวันธงชัย วันอธิบดี วันอุบาสน์ วันโลกาวินาส ที่ไม่ได้เกี่ยวกับโหราศาตร์เลย แต่เกี่ยวกับพยากรณศาสตร์ กว่าจะคลำเข้าใจได้แต่ละอย่าง ซึ่งยากเสียจริง ๆ ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่าโหรอธิบายได้ทุกคน โหรไม่รู้จักดาวฤกษ์ หรือแม้ดาวพระเคราะห์ด้วย เป็นมีแน่ ขุนเทพยากรณ์ (ทัด) ถึง

แก่กรรมในระวางเรียน ได้ไปขอเรียนกับครูเปีย ครั้งยังบวชและเป็นพระครูปลัดสุวัฒนสุตคุณที่วัดราชประดิษฐ์ ตั้งใจจะทำปฏิทินให้จบปี ทำร่วมมาได้มากแล้ว ถึงสมผุสพระเคราะห์ เห็นจะกว่าครึ่งแล้ว จับเล่นธรรมะจัดเข้า เห็นเหลวไหลเลยเลิก เราจึงไม่รู้มาก พยากรณศาสตร์ยิ่งรู้น้อย เป็นแต่เสด็จพระอุปัชฌายะ ทรงแนะประทานบ้าง ไม่ได้เรียนจริง ๆ จัง ๆ แต่เรายังได้ใช้ความรู้โหราศาสตร์อยู่บ้าง ได้ช่วยชำระปูมเก่าถวายเสด็จพระอุปัชฌายะ

เราเรียนธรรมด้วยอ่านหนังสือเป็นพื้น ได้ฟังเสด็จพระอุปัชฌายะ ตรัสด้วย คราวนั้นสบเวลาที่สมเด็จพระวันรัตน (พุทธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร เริ่มเรียงหนังสือธรรมลงพิมพ์แจก หนังสือนั้นใช้สำนวนดาด เป็นคำสอนคนสามัญเข้าใจง่าย ช่วยเกื้อกูลความเรียนธรรมของเราให้กว้างขวางออกไป เมื่อสนใจอยู่ความเบื่อย่อมไม่มี ธรรมที่เป็นเพียงปฏิบัติกายวาจาใจเรียบร้อย อันตรงกันข้ามต่อความลำพองที่เคยมาแล้ว ยังเห็นเป็นละเอียดพอแล้ว ครั้นได้เรียนธรรมที่เป็นปรมัตถ์ แจกเบญจขันธ์ไตรลักษณ์ อริยสัจจ์ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ยิ่งตื่นใหญ่ แต่นิสสัยของเราเป็นผู้เชื่อไม่ลงทุกอย่างไป และธรรมกถานั้น ๆ มักมีข้อความอันไม่น่าเชื่อปกคลุมหุ้มห่ออยู่ มากบ้างน้อยบ้าง นี้แลเป็นเครื่องสดุดของเราให้ชงัก แต่เมื่อนิยมในธรรมมีแล้ว ทั้งได้ยินท่านผู้ใหญ่ค้านบางเรื่องไว้ก็มี ก็พอจะปลงใจเลือกเอาข้อที่เรารับรองได้ และสลัดข้อที่เรารับรองไม่ได้ออกเสีย เช่นคำเปรียบว่า ร่อนทองจากทราย เรื่องที่ถูกอารมณ์ของเราคือกาลามสูตร ที่สอนไม่ให้เชื่ออย่างงมงาย ให้ใช้ความดำริของตนเป็นที่ตั้ง ความรู้ความเข้าใจของเราในครั้งนั้นเป็นอย่างนักธรรมใหม่ คือไม่เชื่อหัวดายไป เลือกเชื่อบางอย่าง อย่างที่ไม่เชื่อ เข้าใจว่าผู้หนึ่งซึ่งหาความละอายมิได้แทรกเข้าไว้ พอใจจะพิสูจน์ให้ปรากฏว่าเป็นเท็จ เต็มดีก็เพียงทอดไว้ ไม่คำนึงถึงที่เรียกว่า ชั่งเถิด แต่ยังไม่เคยได้ความรู้ในเชิงอักษรวิทยาว่าเป็นปฤษฌาธรรมก็มี เช่นเรื่องมารวิชัยเหมาเสียว่าไม่จริง ไม่เคยนึกว่าเป็นเรื่อง

สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทธสิริ ป.๙)

พระวิหารและพระอุโบสถ วัดรังษีสุทธาวาส ปัจจุบันคือ คณะรังษีของวัดบวรนิเวศวิหาร

แต่งเปรียบน้ำพระหฤทัยของพระพุทธเจ้าคิดหวนกลับหลังด้วยอำนาจความอาลัย อันพระองค์หักเสียได้ด้วยเอาความมุ่งดีมาข่ม แต่เราไม่ใช่ชะนิดคนอวดรู้ในทางนี้ ที่เขาตั้งชื่อว่า "ทำโมห์"

เราลงสันนิษฐานว่า จะรู้ธรรมเป็นหลักและกว้างขวาง ต้องรู้ภาษามคธ จะได้อ่านพระไตรปิฎกได้เอง ไม่เช่นนั้น จะอ่านได้แต่เรื่องแปล เรื่องแต่ง ที่มักเป็นไปตามใจของผู้แปลผู้แต่ง ในเวลานั้นพระปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) อาจารย์เดิมของเรา ย้ายบ้านจากหน้าวัดชนะสงครามไปอยู่บางบำหรุคลองบางกอกน้อย เหลือจะเรียนกับแกได้ พระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) อยู่บ้านหน้าวัดรังษีสุทธาวาส ไม่ไกล ทั้งได้เคยเป็นครูสอนมาบ้างแล้ว จึงขอให้แกมาสอน ได้ยินเขาพูดกันว่า จะรู้ภาษามคธกว้างขวาง ต้องเรียนมูล คือกัจจายนปกรณ์ บทมาลาแคบไป ไม่พอจะให้รู้กว้างขวาง เรียนทั้งที่ปรารถนาจะรู้ดีที่สุดตามจะเป็นได้ ทั้งบทมาลาก็ได้เคยเรียนมาแล้ว รู้ทางอยู่ จึงตกลง เป็นเรียนมูล ชั้นแรกมีสูตรคือ

หัวข้อสำหรับท่องจำให้ได้ก่อน ผูกโตอยู่ เราเล่าพลางเรียนแปลคำอธิบายใจความของสูตรนั้น ที่เขาเรียกว่าพฤติในปกรณ์ไปพลาง ครูของเราดูเหมือนไม่ชำนาญในมูล แต่พอสอนให้แปลไปได้ แต่ไม่ถนัดแนะให้เข้าในความที่กล่าว ตกเป็นน่าที่ของเราจะเข้าใจเอาเอง ลงปลายแกหาหนังสือที่แปลสำเร็จตลอดถึงคำอธิบายในภาษาไทย ซึ่งเรียกว่านิสสัยมูลมาให้อ่านเอาเอง การเรียนของเรา อาจารย์มูลเขาคงกล่าวว่าเรียนอย่างลวก ไม่ละเอียดละออ เรากล่าวเอง เรียนแต่พอจับเค้าได้ แม้อย่างนั้น กว่าจะจบถึง ๑๐ เดือน นี้เป็นอย่างเรียนเร็ว เขาเรียนกันตั้งปีสองปี เราอาจสังเกตเห็นว่า ระเบียบที่จัดในมูลยังไม่ดีมีก้าวก่ายกล่าวความยืดยาวฟั่นเฝือเหลือความสามารถของผู้แรกเรียนจะทรงไว้อยู่ ครั้นขึ้นคัมภีร์คือจับเรียนเรื่องนิทานในอรรถกถาธรรมบท เป็นเรื่องดาดของเราในเวลานี้แล้ว แต่เราเลือกเอาหนังสือที่ครูถนัดเป็นดี จึงตกลงเรียนอรรถกถาธรรมบท ทั้งเรียนมูลมาแล้ว และแปลพฤติของมูลได้เองแล้ว เริ่มเรียนอรรถกถาธรรมบทยังงง กว่าจะเอาความรู้ในมูลมาใช้เป็นเครื่องกำหนดได้ ก็เปลืองเวลาอยู่ เรียนคราวนี้รู้จักใช้ความสังเกต เอาความเข้าใจได้ อาจแปลเองได้บ้างตามลำพัง เมื่อเรียนในทางนี้ เราเลือกสร้างพระไตรปิฎกขึ้น วานกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ อธิบดีกรมราชบัณฑิตเป็นธุระ หนังสือบาลีพระวินัยไม่ยากนัก อ่านเข้าใจความได้ติดต่อกันเป็นเรื่อง ซึ่งสนุกจริง ๆ

ตั้งแต่เข้าวัดมา และจับเรียนธรรมมา เราปลูกความพอใจในความเป็นสมณะขึ้นโดยลำดับ นึกว่าบวชก็ได้ แต่ยังไม่ได้น้อมใจไปส่วนเดียว เคยเข็ดเมื่อครั้งยังรุ่น เรามักจืดจางเร็ว ที่สุดห้องเรือนที่แต่งไว้อย่างหนึ่ง ครั้นชินตาจืดไปต้องยักย้ายแต่งใหม่ มาถึงเวลานี้จึงยังไม่ไว้ใจตัวเอง เกรงจะไม่ตลอดไปได้ บวชอยู่นานแล้วสึกไม่ได้การเสียเวลาในทางฆราวาส

เมื่ออายุเราได้ ๑๗ ปี กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ทรงผนวชพระ ในเวลานั้นหม่อมเจ้าหญิงจรัสโฉม พระบุตรีใหญ่

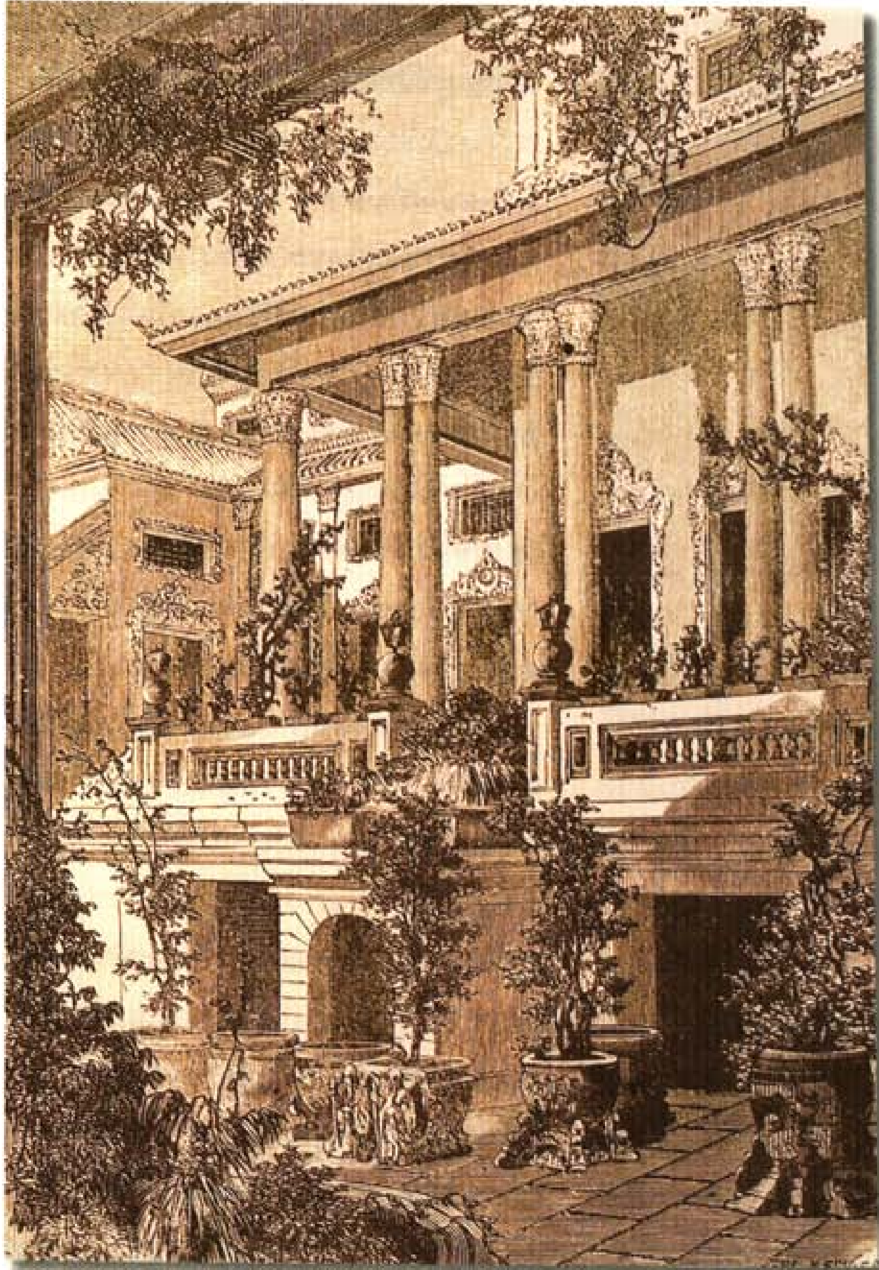

กรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์

ของท่านยังอยู่ในครรภ์ ท่านทรงฝากเราให้เป็นธุระ เธอคลอดในเวลาท่านยังทรงผนวช เราได้เอาเป็นธุระขวนขวายตลอดกาล เป็นผู้รับเธอเป็นลูก ในเวลาที่เขาทำพิธีมอบให้มีผู้รับ เราพึงได้เห็นเป็นครั้งแรก ทั้งเป็นครั้งแรกที่ทำการเกี่ยวกับผู้อื่นในน่าที่ของผู้ใหญ่ เราเอาธุระมาโดยเรียบร้อยจนถึงท่านลาผนวช

อนึ่ง กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงรับราชการว่าช่างสนะ คือช่างเย็บผู้ชายในเวลานั้น กำลังท่านยังทรงผนวช เตรียมการเฉลิมพระที่นั่งวโรภาศพิมานที่พระราชวังบางปอิน ล้นเกล้าฯ รับสั่งให้เราดูการแทนกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ มีน่าที่ในการเย็บเสี้ยวอันเป็นของผู้ชาย มีทำธงต่าง ๆ มีธงช้างเป็นต้น สำหรับใช้ตกแต่งในงาน ครั้งนั้นธงยังไม่มีที่ซื้อต้องทำเอาเองทั้งนั้น เรายังไม่เคยงาน ออกวิตกว่าจะไม่แล้วทันราชการ แต่ก็ทำจนทัน รับสั่งว่าจ่ายสิ้นเท่าไรให้ตั้งเบิก เราไม่รู้ว่าผ้าต่าง ๆ ที่จัดซื้อมาใช้นั้นราคาอย่างไร ฉวยว่าซื้อแพงไป จะเป็นที่ระแวงผิดว่าหาเศษ ไม่กล้าเบิก แต่ราชการสำเร็จเป็นที่พอใจแล้ว

ต่อมาถึงงานฉัตรมงคล เราได้รับพระราชทานพานทอง คือพานหมากใหญ่มีเครื่องในพร้อม ๑ เต้าน้ำ ๑ กระโถนเล็ก ๑ เป็นเครื่องยศ กับดวงตราเครื่องราชอิศริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า พร้อมกับกรมพระสมมตอมรพันธุ์ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ ตรงกับที่ ๑๓ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๑๙ ที่ยังทำตามจันทรคติกาลที่พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เดิม และได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำลงยาราชาวดี มีตราพระมหามงกุฎหมายรัชชกาลอยู่บนหลัง เมื่อคราวงานพระราชพิธีตรุษวันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ตรงวันที่ ๘ มีนาคม ปีเดียวกัน การได้รับพระราชทานพานทองนี้ ไม่ดีใจเท่าไรนัก ถ้าทูลกระหม่อมยังทรงพระชนม์อยู่ ก็คงได้รับพระราชทานมาแต่ครั้งยังเป็นเด็กตามอย่างพระเจ้าลูกยาเธออื่น และได้ยินเขาพูดว่า เราอยู่ในจำนวนแห่งพระเจ้า

พระที่นั่งอนันตสมาคม ในพระบรมมหาราชวัง
สร้างในรัชกาลที่ ๔

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ (พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร)

ลูกยาเธอ ผู้จะได้รับพระราชทานในคราวอันจะมาถึง ครั้นตกมาเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พานทองจึงเลื่อนออกไปตามภาวะตามอายุ ทั้งในเวลานั้นเราเข้าวัดอยู่แล้วด้วย ความรู้สึกมีหน้ามีตาก็พอทุเลา เป็นแต่เห็นว่าได้ ดีกว่าไม่ได้ ไม่ได้ออกจะเสีย ดูเป็นคนเหลวไหล หรือไม่ได้ราชการ ส่วนตราทุติยจุลจอมเกล้าเล่า เป็นตราสกุลเห็นจืดครั้งนั้น เขานิยมตราความชอบมากกว่า เพราะในประกาศนียบัตรระบุความชอบลงไว้ด้วย คล้ายประกาศตั้งกรมอย่างเตี้ย ๆ ส่วนตราสกุลในประกาศนียบัตรแสดงแต่เพียงว่าทรงเห็นสมควรจะได้รับ เรายังไม่มีราชการเป็นหลักฐาน สิ้นหวังตราความชอบ ในพวกเราที่ได้เป็นอย่างสูงก็กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เพียงมัณฑนาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ เท่านั้น แม้ตราสกุลถ้าได้รับพระราชทานในเวลาชอบแต่งตัวก็คงไม่จืดทีเดียว ได้รับพระราชทานแล้วไม่ได้เคยแต่งถ่ายรูปสักคราวหนึ่ง ต่อเมื่อเป็นผู้ใหญ่ในฝ่ายพระแล้วจึงรู้ว่า เวลาที่ไม่อยากได้นั้นแลเป็นเวลาสมควรแท้ ที่จะได้รับพระราชทาน เราเองจะยกย่องใคร ๆ ก็เลือกผู้ที่เขาไม่อยาก และจักไม่ตื่นเต้น

แม้เราเป็นคนเข้าวัดแล้ว ก็ยังต้องออกหน้าเป็นคราว ๆ เพราะเป็นคนเคยคบฝรั่ง รู้จักวัตรของฝรั่ง เช่นมีเจ้าฝรั่งเข้ามาเป็นครั้งแรก ก็ได้ออกแขกได้รับเชิญในการเลี้ยงเวลาค่ำและในการสโมสร ล้นเกล้าฯ ยังไม่ทรงทราบว่าเราเข้าวัด

เมื่ออายุเราได้ ๑๘ ปี ล้นเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขา มีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานสารบบฎีกา หรือกล่าวอีกโวหารหนึ่ง เป็นราชเลขานุการในทางอรรถคดี ในครั้งนั้นศาลที่พิจารณาอรรถคดียังแยกกันอยู่ตามกรมนั้น ๆ (ยังไม่ได้จัดกระทรวง) ต่างทูลเกล้าฯ ถวายสารบบประจำเดือนมารวมอยู่ในพระองค์สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และความฎีกาในครั้งนั้น ศาลฎีกาเรียงพระราชวินิจฉัยในท้ายฎีกาทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงพระบรมนามาภิไธยแล้ว จึงจะบังคับได้ตามนั้น ถ้าไม่โปรดตามที่เรียงมา ก็ทรงแก้ใหม่ มีพระราชประสงค์จะรวม

ราชการทางนี้เป็นแพนกหนึ่ง มีเจ้าพนักงานรักษาการ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เรารับราชการในหน้าที่นี้ เราได้เข้ารับราชการตั้งแต่วันพฤหัสบดี เดือน ๘ อุตราษาฒ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ ตรงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๒๐ ราชการที่เราทำนั้น เมื่อกรมนั้น ๆ อันมีหน้าที่พิจารณาอรรถคดีทูลเกล้าฯ ถวายสารบบประจำเดือนแล้ว พระราชทานแก่เรา ๆ รวมยอดถวายอีกใบหนึ่งเพื่อทรงทราบว่าในเดือนหนึ่ง ๆ คดีทุกกรมเกิดใหม่เท่านั้น ๆ ตัดสินเสร็จไปแล้วเท่านั้น ๆ ยังคงค้างพิจารณาเท่านั้น ๆ ดูเพียงสารบบก็พอรู้ได้ว่า การพิจารณาคดียังหละหลวมมาก กรมหนึ่งพิจารณาเดือนหนึ่งไม่ได้กี่เรื่อง กรมนครบาลมีหน้าที่พิจารณาความอาชญาเดือนหนึ่งแล้วเพียง ๒ เรื่องก็มี ที่สุดจนรวมยอดคดี ก็ไม่ถูกกับรายคดี จะฟังเอาว่ารายคดีเป็นถูก จำนวนเดือนต่อมาอาจยกรายเก่ามาผิดอีก บางทีตุลาการเอง จะรู้ไม่ได้ทีเดียวว่า คดีมีเท่าไรแน่ เป็นความยากแก่เราผู้จะรวมยอด ถึง

ต้องต่อว่าต่อขานกันไม่รู้จบ ผลที่ได้ก็เพียงให้จำนวนในสารบบหลังกับหน้าตรงกันเท่านั้น อีกอย่างหนึ่งเราเป็นผู้รับฎีกาที่เรียงพระราชวินิจฉัยแล้ว จากกรมหลวงพิชิตปรีชากรอธิบดีศาลฎีกาไว้แล้ว อ่านถวายในเวลาทรงพระราชธุระในทางนี้โปรดตามนั้น ทรงลงพระนามาภิไธยข้างท้าย ไม่โปรดทรงแก้ใหม่ ตรัสบอกให้เราเขียนแล้วทรงลงพระนาม คัดสำเนาไว้แล้ว ส่งต้น

พระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก สาลักษณ์)

พระยาศรีสุนทรโวหาร (กมล สาลักษณ์)

พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ์)

ถวายกรมหลวงพิชิตไป กรมพระนเรศรวรฤทธิ์อธิบดีกรมราชเลขาในครั้งนั้น ทรงจ่ายเสมียนประทานเรา ๒ คน คือพระยาศรีสุนทรโวหาร ครั้งยังเป็นนายกมล ๑ นายเจิมน้องเขา ๑ ยังเป็นเสมียนฝึกหัดทั้ง ๒ คน เขียนหนังสือช้าทั้งตกมากด้วยตกได้ตั้งบันทัด เราได้ความหนักใจมากต้องคิดหาอุบายว่าอย่างไรจะรักษาสำนวนไว้ได้ควรใช้ต้นสารบบเองก็ต้องใช้ น่าประหลาดว่าภายหลังพระยาศรีสุนทรโวหารมีความรู้ทางหนังสือเจริญขึ้นโดยลำดับเขียนได้เร็วไม่ตก ฟังความที่พูดในที่ประชุมแล้วจำไว้ได้แม่นจนได้เป็นเลขานุการในเสนาบดีสภา ยังมีข้อน่าประหลาดอีก เขามีลูกชายคนหนึ่งชื่อนายผัน เดี๋ยวนี้ (พ.ศ. ๒๔๕๘) เป็นหลวงสารประเสริฐ เมื่อยังเด็กเขียนหนังสือตกบันทัดเหมือนพ่อเขาเอามาฝากเราบวชเป็นสามเณร เมื่อเราเป็นผู้ใหญ่ในฝ่ายพระแล้วหัดใช้เขียนหนังสือไป หายเขียนตก จนถึงได้เป็นเลขานุการของเรา ในเวลานี้ได้ชื่อว่าเป็นจินตกวีอันคนมีนิสสัยดี ได้รับแนะนำเข้าบ้าง อาจขยายออกได้ตามลำพังของตน พระยาศรีสุนทรโวหาร เป็นคนปูนเดียวกับเรา ดูเหมือนเขาได้รู้ความเข้าใจจากเราไม่เท่าไรนัก แต่เขานับถือเราเป็นฉันอาจารย์ จนเอาลูกมาฝากอีกต่อหนึ่ง ส่วนหลวงสารประเสริฐเราจักถือว่าเป็นเจ้าบุญนายคุณของเขา แม้ตัวเขาเองก็ต้องยอมรับ เราได้เรียนทางอรรถคดี เมื่อครั้งเข้ารับราชการในทางนี้ รู้เพียงฟังคำพยานแล้วสันนิษฐานเอาความจริง และตามยุติธรรมควรจะเป็นอย่างไร ไม่เข้าใจถึงวางบทเพราะในครั้งนั้นกรมต่าง ๆ พิจารณาแล้ว ส่งสำนวนให้ลูกขุน ณ ศาลหลวงชี้ขาด คือชี้ว่าใครผิดใครถูกแล้วจึงเป็นหน้าที่ของขุนหลวงพระไกรศรีราชสุภาบดีเป็นผู้ปรับสัตย์คือวางบทลงโทษผู้ผิดหรือยกฟ้อง ครั้นมาถึงฎีกา ทรงตัดสินเองไม่ได้อ้างบท ยืนตามคำชี้ขาดแลปรับสัตย์ ก็เป็นแล้วไป ทรงแก้ก็ไปตามยุติธรรมเป็นเค้าเงื่อน และการรู้กฎหมายก็ยังไม่เป็นที่น่าปรารถนาเพราะหนังสือกฎหมายเก่า ก็อ่านเข้าใจยากและมีพระราชบัญญัติแลประกาศออกซ้ำ

ซ้อนกันมามากตั้งแต่รัชชกาลที่ ๔ กระจัดกระจายกันอยู่ยากที่จะรวบรวมไว้ได้ ทั้งอาการของผู้ทรงกฎหมายในครั้งนั้นไม่นำให้เกิดความเลื่อมใส ชั้นใหม่มีแต่กรมหลวงพิชิตปรีชากรพระองค์เดียว ไม่พอจะแก้ผู้อื่นเป็นอันมากให้เป็นผู้น่าเลื่อมใสไปทั้งนั้น ถ้าเราสนใจก็คงรู้ดีขึ้นกว่านี้อีก ตำแหน่งที่เราทำนี้แล ครั้นเมื่อตั้งศาลสถิตยุติธรรมยกคดีในกรมทั้งหลายมารวมพิจารณาในใต้บัญชาของเจ้ากระทรวงเดียวกันแล้ว ก็ยังคงมีสืบมา เจ้าพนักงานในตำแหน่งนี้ ได้ไปเป็นกรรมการศาลฎีกาก็มี กรรมการศาลฎีกาได้เข้ามารับตำแหน่งนี้ก็มี ในบัดนี้เป็นอธิบดีกรมพระสมุหนิติศาสตร์ในกระทรวงวังด้วย

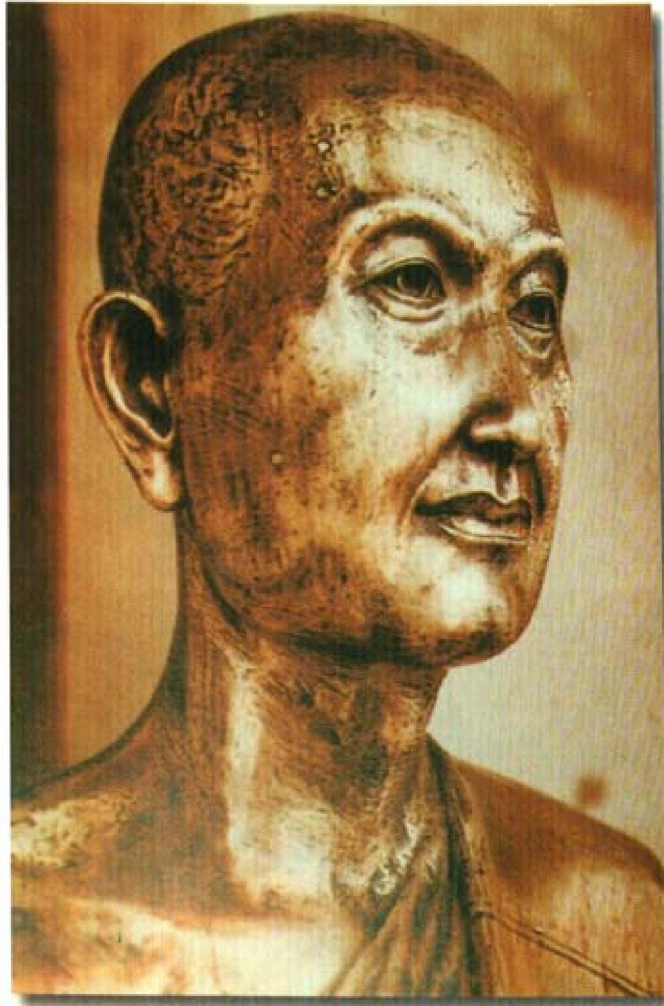
ครั้งนั้น เริ่มพระราชทานเงินเดือนแก่ผู้ทำราชการประจำวันแล้ว ข้าราชการในกรมราชเลขาได้พระราชทานทั่วกัน กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เป็นอธิบดีกรมพระเทวะวงศ์วโรปการ กรมพระสมมต-อมรพันธุ์ เข้ามาก่อนเรา เมื่อเราเข้าไปเป็นที่ ๔ ไม่มีเจ้านายอื่นอีกจนเราออกมาบวช นอกจากนี้ ข้าราชการในกรมพระอาลักษณ์ชั้นหลวงชั้นขุนและเสมียน เรารับราชการ อยู่ ๒ ขวบปีเต็ม หาได้รับพระราชทานเงินเดือนไม่ จะเป็นเพราะไม่ได้ทรงนึกถึงหรืออย่างไรหาทราบไม่ เสด็จอธิบดีของเราท่านก็หาได้ทรงขวนขวายไม่ เป็นแต่ได้รับพระราชทานเงินปีขึ้นกว่าเดิม ๕ ชั่ง เป็นปีละ ๓๕ ชั่ง ตามอย่างเจ้านายรับราชการ ท่านผู้ได้รับพระราชทานเงินเดือน ก็ได้รับพระราชทานเงินปีเพิ่มเหมือนกัน เราหาได้กระสับกระส่ายเพราะเหตุนี้ไม่ เหตุว่าเคยทำราชการมาด้วยความภักดี ยังไม่เคยได้รับพระราชทานเงินเดือน ทำไปด้วยน้ำใจเช่นนั้น มีราชการไม่อยู่เปล่า และทรงสนิทสนมด้วย เป็นพอแล้ว ทั้งในเวลานั้นเราไม่ได้จับจ่ายเลี้ยงตัวเอง ยายยังเป็นธุระอยู่ ไม่รู้จักสิ้นยังและเหตุต้องการเงินใช้ กล่าวคือสุรุ่ยสุร่าย เราก็งดได้แล้ว เสียแต่มามีราชการในเวลาที่เราเข้าอยู่วัดแล้ว

ตั้งแต่เข้ารับราชการแล้ว เราปลงใจว่าจักหาได้บวชเลยไปไม่ ถ้าทำอย่างนั้น

ดูเป็นทิ้งราชการ เห็นแก่ประโยชน์ตัวมากเกินไป ในเวลานั้น เสียงพวกสยามหนุ่มข้อนว่าพระสงฆ์ว่า บวชอยู่ไม่ได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ขี้เกียจ กินแล้วก็นอน รับบำรุงของแผ่นดินเสียเปล่า ฝ่ายเราไม่เห็นถึงอย่างนั้น เห็นว่าพระสงฆ์ยังตั้งใจจะทำดีแต่เป็นฉะเพาะตัว เพราะไม่มีการอย่างอื่นเช่นตัวเรา เท่านั้นก็จะจัดว่าเป็นดี จึงไม่อาจปฏิเสธคำที่ว่าไม่ได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ยังไม่มีญาณพอจะเห็นกว้างขวางไปว่า พระสงฆ์ได้ทำประโยชน์แก่แผ่นดินมากเหมือนกัน มีสั่งสอนคนให้ประพฤติดี เอาธุระในการเล่าเรียนของเด็กบุตรหลานราษฎรเป็นอาทิ ข้อสำคัญคือเป็นทางเชื่อมให้สนิทในระวางรัฐบาลกับราษฎร ในครั้งก่อน พระสงฆ์ยิ่งเป็นกำลังของแผ่นดินมากกว่าเดี๋ยวนี้ ญาณเช่นนี้ยังไม่ผุด จึงกระดากเพื่อจะละราชการไปบวชเสีย แต่ยังคงไปเฝ้าเสด็จพระอุปัชฌายะ และเรียนภาษามคธอยู่ตามเดิม แต่ชาตาของเราเป็นคนบวชกระมัง วันหนึ่งเผอิญกรมพระเทวะวงศ์วโรปการทรงล้อเราว่า เป็นผู้เข้าวัดต่อหน้าพระที่นั่ง แต่ล้นเกล้าฯ หาได้ทรงพระสำรวลตามไม่ ทรงถือเอาเป็นการ ทรงเกลี้ยกล่อมจะให้เราสมัครบวช เรากราบทูลตามความเห็นเกรงจะเป็นทิ้งราชการ พระราชทานกระแสพระราชดำรัสอธิบายว่า ถ้าเราบวชจักได้ราชการเพียงไร ไม่เป็นอันทิ้ง จนเราหายกระดากใจเพื่อจะบวช ตรัสปลอบอย่าให้เราห่วงถึงยาย เพราะท่านชราแล้วก็คงตายมื้อหนึ่ง ตรัสขอปฏิญญาของเราว่าจะบวช เราเกรงจะไปไม่ตลอด เพราะยังไม่ไว้ใจของตัวอันเปลี่ยนเร็ว เมื่อครั้งรุ่นหนุ่ม จึงไม่กล้าถวายปฏิญญา เป็นแต่กราบทูลว่าถ้าจะสึกจะสึกเมื่อพ้นพรรษาแรก พ้นจากนั้น เป็นอันจะไม่สึก พระราชทานปฏิญญาไว้ว่าบวชได้ ๓ พรรษาแล้ว จักทรงตั้งเป็นต่างกรม ทรงอ้างสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้งเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นตัวอย่าง ครั้งนั้นเจ้านายพวกเราได้เป็นต่างกรมแล้ว เพียง ๔ พระองค์ เป็นเจ้าพี่ชั้นใหญ่ทั้งนั้น และเราจะมาเป็นที่ ๕

เหลือที่จะเอื้อมคิดไปถึง จึงไม่ได้เอามาเป็นอารมณ์เสียเลย จนวันมีพระราชดำรัสสั่งให้เตรียมรับกรม ดังจะกล่าวข้างหน้า

ตั้งแต่ทรงทราบว่าเราเป็นผู้เข้าวัด ดูทรงพระกรุณามากขึ้น และมีราชการในทางวัดเพิ่มขึ้น เมื่อมีพระราชธุระถึงเสด็จพระอุปัชฌายะรับสั่งใช้เราเชิญพระกระแสรับสั่งมากราบทูลบ้าง เชิญพระราชหัตถ-เลขามาถวายบ้าง เมื่อคราวจะฉลองวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ เกาะบางปอินที่ทรงสร้างใหม่ โปรดเกล้าฯ ให้เรามีหน้าที่เป็นผู้ดูการจารึกอักษรต่าง ๆ ในแผ่นศิลาและติดศิลาจารึกนั้นตามที่ เรียกช่างเขียนหนังสือขอมจากกรมราชบัณฑิต ช่างเขียนหนังสือไทยจากกรมพระอาลักษณ์ ช่างแกะจากกรมกษาปณสิทธิการและกรมช่างสิบหมู่ มาตั้งกองทำแล้วนำขึ้นไปติด เร่งรัดทำแล้วเสร็จทันงานฉลอง ทรงใช้สรอยเราในราชกิจนั้น ๆ สนิทสนม จนถึงเวลากราบถวายบังคมลาออกมาบวช

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี)

– ๖ – สมัยทรงผนวชพระ

ธรรมเนียมเก่า ชายผู้เกิดต้นปีไปหากลางปี มีอายุนับโดยปีได้ ๒๑ อุปสมบทได้ ผู้เกิดพ้นกลางปีไปแล้ว ให้อุปสมบทต่อเมื่ออายุได้ ๒๒ โดยปี ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ธรรมเนียมในราชการพออายุ ๒๑ ก็อุปสมบทได้ ต่อมาพระมหาเถระในธรรมยุตติกนิกายเห็นว่าคนเกิดต้นปีอาจอุปสมบทได้ในปีที่ ๒๐ ที่ทอนเข้ารอบแล้ว ได้ ๑๙ ปี มีเศษเดือน พอจะประจบเข้ากับเดือนที่อยู่ในครรภ์เป็น ๑ ปี และได้อุปสมบทแก่คนมีอายุเพียงเท่านี้มาเป็นบางครั้ง ฉะเพาะบุรุษพิเศษ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ก็ได้ทรงอุปสมบท เมื่อพระชนมายุเท่านี้ เมื่อมีตัวอย่างมาแล้ว เราจึงกราบทูลเสด็จพระอุปัชฌายะ ขอประทานพระมติในการบวช ท่านทรงอำนวยให้อุปสมบทในปีที่ ๒๐ จึงนำความนี้กราบทูลล้นเกล้าฯ ทรงพระอนุมัติ เป็นอันตกลงว่า จัก

อุปสมบทในปีที่ ๒๐ นี้ เดิมกรมพระเทวะวงศ์วโรปการจักทรงผนวชในปีนี้ แต่มีราชการต้องงดไป คงบวชแต่เราผู้เดียว สมโภชที่พระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง รุ่งขึ้นอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ ตรงวันที่ ๒๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๒๒ เสร็จอุปสมบทกรรม เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๑ ลิบดา สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌายะ พระจันทรโคจรคุณ (จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ สวดองค์เดียวตามแบบพระวินัย ธรรมเนียมที่ใช้กันมา สวดคู่ ท่านผู้อยู่ข้างขวาเรียกกรรมวาจาจารย์ ท่านผู้อยู่ข้างซ้าย เรียกอนุสาวนาจารย์ เรียกอย่างเขิน ๆ เพราะอนุสาวนาเป็นเอกเทศของกรรมวาจา จะหมายกรรมวาจาเป็นญัตติ ก็แยกกันสวดไม่ได้ อย่างไรจึงสวดคู่ เราเห็นว่า คงเกิดขึ้นในหมู่ที่ไม่เข้าใจบาลี สวดเข้าคู่กัน เป็นอันทานกันเอง รูปหนึ่งสวดผิด การสวดย่อมล่ม รู้ได้ง่าย เป็นวิธีชอบกลอยู่ แต่

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์)

พระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จนฺทรํสี)

ท่านผู้รู้มักรังเกียจว่าสวดไม่สะดวก ว่าอักษรไม่ตระหนัก แต่บวชออกแขก ยังคงใช้กันมา เว้นแต่ในคราวทำทัฬหิกรรมคือบวชซ้ำ สวดแต่รูปเดียวครั้งล้นเกล้าฯ ทรงอุปสมบท มีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียว ตั้งแต่นั้นมาพระเจ้าน้องยาเธอทรงอุปสมบทมีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียวตามอย่าง แต่หม่อมเจ้าคงสวดคู่ คราวนี้กลายเป็นจัดชั้นเอก สวดรูปเดียว ชั้นโทสวดคู่ แต่ตามวัดก็ใช้สวดรูปเดียวตามขึ้นบ้าง นึกดูก็ขัน อย่างไรจึงกลายเป็นยศคนสามัญที่สุดคนของหม่อมเจ้าเอง พอใจจะมีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียวก็มีได้ ส่วนหม่อมเจ้าเองมีไม่ได้ เหตุไฉนเจ้าคุณจันทรโคจรคุณ ผู้เป็นเพียงพระราชาคณะยก จึงเป็นพระกรรมวาจาของเรา มีเป็นธรรมเนียมในราชการพระอุปัชฌายะหลวงเลือก พระกรรมวาจาจารย์ เจ้าตัวผู้บวชเลือก เราเลื่อมใสอยู่มากในเจ้าคุณจันทรโคจรคุณ เห็นอาการของท่านเคร่งครัดและเป็นสมถะดี มีฉายาอันเย็นเช่นพระราหุลครั้งยังเป็นพระทารก กล่าวชมสมเด็จพระบรมศาสดาฉะนั้น ทำทางรู้จักกับท่านไว้ก่อนแล้วครั้นถึงเวลาบวช จึงเลือกท่านเป็นพระกรรมวาจาจารย์ไม่ต้องการท่านผู้มียศสูงกว่า เราพอใจว่าได้ท่านเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ตั้งแต่บัดนั้นมาจนทุกวันนี้ ในคราวที่เราบวชนั้น เห็นได้ว่าล้นเกล้าฯ ทรงกังวลอยู่ พอเที่ยงแล้วก็เสด็จออก ไม่ต้องคอยนาน บวชแล้วมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ ล้นเกล้าฯ หาได้เสด็จส่งไม่ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์เสด็จมาส่งโดยรถหลวง เสด็จพระอุปัชฌายะ โปรดให้อยู่คณะกุฏิ์ ที่เป็นคณะร้าง ไม่มีพระอยู่ในเวลานั้น นี้เป็นเหตุให้เราเสียใจ เพราะได้เคยอยู่ที่โรงพิมพ์ที่เคยประทับของทูลกระหม่อมมาแล้ว ทั้งอยู่ห่างจากท่านออกไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้จึงตั้งต้นเป็นคนห่างบ้าง แต่พระประสงค์ของท่านว่า เราอยู่ที่นั่นคณะกุฏิ์จะได้ไม่เปลี่ยว แต่เราก็อยู่สองคนกับตาจุ้ยอายุ ๗๐ แล้ว ที่ยายจัดให้มาอยู่เป็นเพื่อนเท่านั้น แต่อยู่ก็สบาย เงียบเชียบ มีคนหลายคนก็แต่เวลาในเพลที่เขาเชิญเครื่องมาส่ง

ถึงหน้าเข้าพรรษา ล้นเกล้าฯ เสด็จถวายพุ่มที่วัดนี้ เคยเสด็จทรงประเคนพุ่มพระเจ้าน้องยาเธอ ผู้ทรงผนวชใหม่ถึงตำหนักเป็นการทรงเยือนด้วย เสด็จกุฎีเราทรงประเคนพุ่ม เราเห็นท่านทรงกราบด้วยเคารพอย่างเป็นพระ แปลกจากพระอาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่นเพียงทรงประคองอัญชลี เรานึกสลดใจว่า โดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ท่านก็เป็นเจ้าของเรา โดยฐานเนื่องในพระราชวงศ์เดียวกัน ท่านก็เป็นพระเชษฐะของเรา โดยฐานเป็นผู้แนะราชการพระราชทานท่านก็เป็นครูของเรา เห็นท่านทรงกราบ แม้จะนึกว่าท่านทรงแสดงเคารพแก่ธงชัยพระอรหัตต์ต่างหาก ก็ยังวางใจไม่ลง ไม่ปรารถนาจะให้เสียความวางพระราชหฤทัยของท่าน ไม่ปรารถนาจะให้ท่านทอดพระเนตรเห็นเราผู้ที่ท่านทรงกราบแล้วถือเพศเป็นคฤหัสถ์อีก ตรงคำที่เขาพูดกันว่ากลัวจัญไรกิน เราตกลงใจว่าจะไม่สึกในเวลานั้น แต่หาได้ทูลไม่

คราวนี้ เสด็จพระอุปัชฌายะ หา

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์

คณะกุฏิ์ที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อแรกทรงผนวช

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อแรกทรงผนวช

ค่อยได้ทรงสั่งสอนเหมือนเมื่อครั้งเป็นสามเณร ไม่ เป็นเพราะท่านเลิกเป็นพระอุปัชฌายะเสีย ทรงรับเป็นฉะเพาะบางคน พระใหม่ของท่านจึงมีไม่กี่รูป ท่านทรงสอนพระอื่นกลับทรงสอบถามเราด้วยซ้ำ ในพรรษาต้นอยู่ข้างได้ความสุข เพราะความเป็นไปลงระเบียบและเงียบเชียบ เช้าบางวันไปบิณฑบาต เช้า ๒ โมงครึ่ง ลงนมัสการพระที่พระอุโบสถ กลับขึ้นมาแล้วจึงฉันเช้า แต่นั้นว่าง สุดแล้วแต่จะน้อมเวลาไป กลางวันพัก บ่ายดูหนังสือเรียน พอแดดร่มไปกวาดลานพระเจดีย์กลับจวนค่ำ หัวค่ำเรียนมคธภาษากับพระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) เหมือนอย่างเคยเรียนที่วัง ยังเรียนอรรถ-กถาธรรมบทอยู่นั่นเอง แต่กำลังเคร่งเงินทองไม่เกี่ยวข้อง อาจารย์พลอยขาดผลที่เคยได้เป็นรายเดือนด้วย ๒ ทุ่มครึ่งลงนมัสการพระสวดมนต์ฟังสิกขาที่พระอุโบสถ เสด็จพระอุปัชฌายะมักประทับตรัสอยู่จนเวลาราว ๔ ทุ่มจึงเสด็จขึ้นพระไม่อยู่รอ ต่างรูปต่างไป เว้นแต่ผู้ที่ท่านตรัสอยู่ด้วย ฝ่ายเราเคยมาในราชการทั้งท่านตรัสกับเราเองโดยมากด้วย รออยู่กว่าจะเสด็จขึ้นจึงได้กลับ แต่นั้นเป็นเวลาสาธยาย และเจริญสมณธรรม กว่าจะถึงเวลานอนราว ๒ ยาม สวดมนต์ที่เป็นพระสูตรต่าง ๆ บันดามีในสมุดพิมพ์แบบธรรมยุต ครั้งรัชชกาลที่ ๔ เราเล่าจำได้มาแต่ก่อนอุปสมบทแทบทั้งนั้น ไม่พักลำบากด้วยการนี้ ต้องเล่าเติมบางอย่างที่ไม่มีในนั้น เราเล่าที่วัดนี้ ปาฏิโมกข์ทั้งสองและองค์นิสสยมุตตกะเป็นต้น ที่สำหรับเป็นความรู้ ไม่ได้ใช้เป็นสวดมนต์

ศึกษาธรรมและวินัยหนักเข้า ออกจะเห็นเสด็จพระอุปัชฌายะทรงในทางโลกเกินไปเสียแล้ว นี้เป็นอาการของผู้แลเห็นแคบดิ่งไปในทางเดียว ต่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเอง จึงเห็นว่ารู้ทางโลกก็เป็นสำคัญอุดหนุนรู้ทางธรรมให้มั่นให้กว้าง พระศาสดาของเราก็ได้ความรู้ทางโลกเป็นกำลังช่วย จึงประกาศพระพุทธศาสนาด้วยดี ในเวลานี้ คนเช่นนั้นเขาคงเห็นเราทรงในทางโลกเกินไปเหมือนกัน ครั้งนั้นใคร่จะไปอยู่ในสำนักเจ้าคุณจันทรโคจรคุณ

พระอุโบสถและพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พลับพลาที่เห็น ภายหลังย้ายไปปลูกเป็นศาลาแดง ๒ หลังหน้าพระอุโบสถ

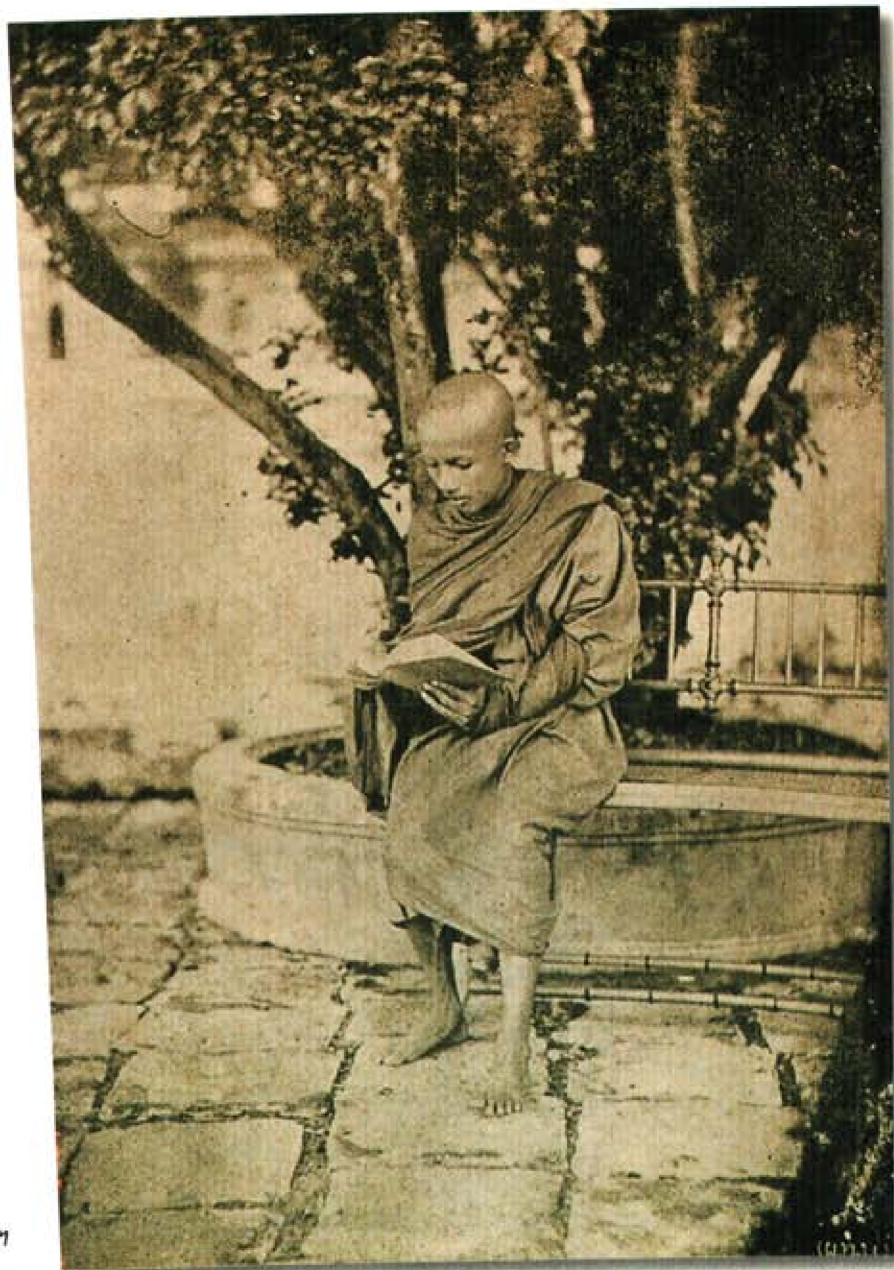
พระพรหมมุนี (แฟง กิตฺติสาโร)

ที่วัดมกุฏกษัตริย์ซึ่งครั้งนั้นเรียกวัดพระนามบัญญัติ เพื่อสำเหนียกความปฏิบัติของท่าน พอออกพรรษาแล้ว พูดแก่ท่านทูลขอพระอนุญาตของล้นเกล้าฯ ทูลลาเสด็จพระอุปัชฌายะ โปรดให้ไปสมปรารถนา เป็นคราวแรกที่เจ้านาย พวกเราไปอยู่วัดอื่น นอกจากวัดบวรนิเวศวิหารนี้และวัดราชประดิษฐ์ ได้ไปอยู่วัดมกุฏ-กษัตริย์เมื่อเดือนพฤศจิกายนปีนั้นเอง แต่แรกท่านให้อยู่คณะด้านตะวันออก ที่กุฎีตรงสระด้านเหนือที่เราสร้างเอง แต่บัดนี้ชำรุดและรื้อเสียแล้ว ภายหลังขออนุญาตอยู่ในคณะของท่านทางคณะตะวันตก ท่านให้อยู่ที่หอไตรหลังกุฎีใหญ่ของท่าน ท่านฝากเราให้เรียนมคธภาษาต่อเจ้าคุณพระพรหมมุนี (กิตติสาระ) ครั้งยังเป็นบาเรียน เรียนมังคลัตถทีปนี พอค่ำอาจารย์มาสอนที่กุฎี

เราไปอยู่วัดนั้นเป็นครั้งแรกที่เราได้พบว่า ความปฏิบัติวินัยของพวกพระธรรมยุตแผกกันโดยวิธี เช่น ถือวิกัปอติเรกจีวร ภายใน ๑๐ วันเหมือนกันแต่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร วิกัปหนเดียวแล้ว ฝ่ายที่วัดมกุฏกษัตริย์เมื่อถอนแล้ว ต้องวิกัปใหม่ ทุก ๑๐ วัน เป็นอย่างนี้ ได้ความว่า ในครั้งนั้น คณะธรรมยุต มีหัววัดเป็นเจ้าสำนักอยู่สอง วัดบวรนิเวศวิหารที่เป็นเจ้าคณะ ๑ วัดโสมนัสวิหาร ๑ สองสำนักนี้ปฏิบัติวินัยก็ดี ธรรมเนียมก็ดี แผกกันไปบ้างโดยวิธี แม้อัธยาศัยก็แผกกัน วัดอื่นที่ออกจากสองวัดนั้นหรือเนื่องด้วยสองวัดนั้น ย่อมทำตามหัววัดของตน เหตุแผกกันของสองวัดนั้น เราควรจะถามเจ้าคุณพระกรรมวาจาจารย์ของเราได้ทีเดียว แต่พลาดมาเสียแล้ว หาได้ถามไม่ เข้าใจตามความสังเกตและพบเห็นว่า เมื่อครั้งทูลกระหม่อมยังทรงผนวช ครั้นเมื่อเสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารแล้ว สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ) ครองคณะวัดราชาธิวาสอยู่ข้างโน้น ทูลกระหม่อมทรงเปลี่ยนแปลงหรือตั้งแบบแผนอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นข้างนี้ สมเด็จพระวันรัตอยู่ข้างโน้นบางทีจะไม่รู้ คงทำตามแบบที่ใช้ ครั้งเสด็จอยู่วัดราชาธิวาส ข้างเสด็จพระอุปัชฌายะ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงฉายหน้าพระอุโบสถ จะสังเกตเห็นหน้าพระอุโบสถยังไม่มีศาลาแดง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
ทรงฉายที่วัดมกุฏกษัตริยาราม

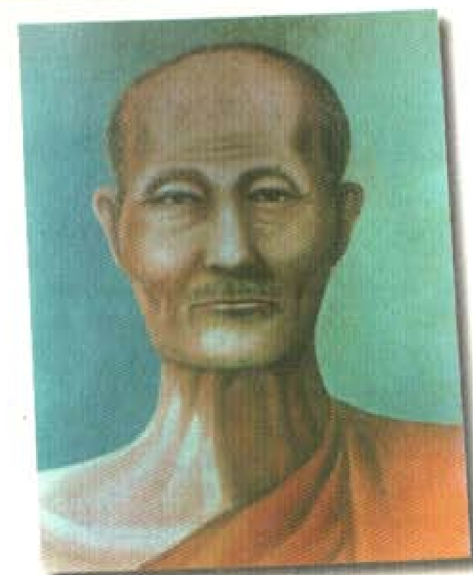
เสด็จย้ายจากวัดมหาธาตุมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารกับทูลกระหม่อม ไม่ได้เคยเสด็จอยู่วัดราชาธิวาส คงทรงตามแบบที่ใช้ในวัดนี้สืบมา การเปลี่ยนแปลงอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เคยมีประกาศให้รู้ทั่วกันหรือบังคับนัดหมายให้เป็นตามกัน จนถึงเราเป็นผู้ครองคณะ พึ่งจะมีขึ้นบ้างเมื่อมีหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ขึ้นแล้ว ครั้นทูลกระหม่อมทรงลาผนวชไปเสวยราชย์แล้ว เสด็จพระอุปัชฌายะเป็นเจ้าคณะ แต่ท่านไม่ได้เป็นบาเรียน และท่านทรงถ่อมพระองค์อยู่ด้วย ฝ่ายสมเด็จพระวันรัตเป็นผู้ใหญ่ แก่พรรษากว่าท่าน ต่อมาเป็นสังฆเถระในคณะด้วย เป็นบาเรียนเอก มีความรู้พระคัมภีร์เชี่ยวชาญ ทั้งเอาใจใส่ในการปฏิบัติจริง ๆ ด้วย แต่ไม่สันทัดในทางคดีโลกเลย ข้างเสด็จพระอุปัชฌายะโปรดถือตามแบบเดิม ข้างสมเด็จพระวันรัตชอบเปลี่ยนแปลง มีอัธยาศัยเป็นธรรมยุตแท้ สององค์นั้นไม่ได้หารือและตกลงกันก่อน เมื่อฝ่ายหนึ่งจะแก้ไขทำเนียมเดิม ใครจะแก้ไขไปอย่างไรก็ได้ มุ่งในที่แคบคือฉะเพาะ

วัดที่ปกครอง ไม่คิดว่าจะทำความเพี้ยนกันขึ้นในทางนิกายอันเดียวกัน เหตุอันหนุนให้แก้ไขนั้น คือมุ่งจะทำการที่เห็นว่าถูก ไม่ถือความปรองดองเป็นสำคัญ ในเวลานั้นวัดบวรนิเวศวิหารกำลังโทรม มีพระหลักแหลมในวัดน้อยลง ถูกจ่ายออกไปครองวัดต่าง ก็หาเป็นกำลังของวัดเดิมไม่ กลับเป็นเครื่องทอนกำลังวัดเดิม พระอริยมุนี (เอม) ได้ออกไปวัดเทพศิรินทร์ เมื่อก่อนหน้าเราอุปสมบทปีหนึ่ง ตั้งแต่นั้นมาจนตลอดเวลาของเสด็จพระอุปัชฌายะ ไม่มีพระออกวัดอีกเลย ในวัดเพียงเทศนาอ่านหนังสือได้เป็นจังหวะถูกต้อง สวดปาติโมกข์ได้ก็เป็นดี ฝ่ายวัดโสมนัสกำลังเจริญ มีพระบาเรียนเป็นนักเทศน์และบอกปริยัติธรรมได้หลายรูป ทั้งเป็นผู้มั่นคงในพระศาสนา จ่ายออกวัดต่างไปย่อมเป็นกำลังของวัดเดิม ช่วยแผ่ลัทธิให้กว้างขวาง สมเด็จพระวันรัตไม่มีอำนาจในทางคณะเลย แต่มีกำลังอาจแผ่ลัทธิกว้างขวางออกไป เพราะมีผู้นับถือนิยมตาม ความปฏิบัติเพี้ยนกันมีขึ้นด้วยประการอย่างนี้เจ้าคุณอาจารย์ของเรา ได้เคยเป็นพระปลัดของสมเด็จพระวันรัต อยู่วัดราชาธิวาสแล้วย้ายมา อยู่วัดโสมนัสวิหารพร้อมกับท่าน ต่อมาทูลกระหม่อมทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ โปรดให้มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังโปรดให้ไปอยู่ครองวัดมกุฏกษัตริย์ ท่านเคยพบความเพี้ยนกันมาแล้ว ท่านจึงเลือกใช้ตามความชอบใจ ความปฏิบัติธรรมและวินัยตลอดจนอัธยาศัย เป็นไปตามคติวัดโสมนัสวิหาร แบบธรรมเนียมเป็นไปตามคติวัดบวรนิเวศวิหารปนกันอยู่ ความแผกผันนี้เป็นเหตุ พระต่างวัดไปมาไม่ถึงกัน พระต่างเมืองไปมาพักอยู่ต่างวัด กระดากเพื่อเข้านมัสการพระด้วยกัน คราวหนึ่งได้รับสมณศักดิ์แล้ว เราไปพักอยู่วัดสัตตนาถปริวัตรเมืองราชบุรี เข้านมัสการพระกับพวกพระวัดนั้น ปรารถนาจะดูธรรมเนียม จึงให้พระสมุทรมุนี (หน่าย) เจ้าอาวาสนำนมัสการพระและชักสวดมนต์ ธรรมเนียมแปลกมากเล่าไม่ถูก วัดนั้นออกจากวัดโสมนัสวิหาร บางทีธรรมเนียมวัดโสมนัสวิหาร จักเป็นเช่นนั้นกระมัง

พระอริยมุนี (เอม อายุวฑฺฒโน)

พระสมุทรมุนี (หน่าย เขมโก)

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)

นอกจากนี้ ยังได้พบความเป็นไปของวัดที่ขึ้นวัดอื่นว่าเป็นเช่นไร พระผู้ใหญ่วัดตั้งแต่เจ้าอาวาสลงมา ต้องไปมาหาสู่วัดเจ้าคณะและวัดใหญ่ได้ความคุ้นเคยกับต่างวัด ได้คติของต่างวัด แต่เป็นวัดไม่มีเจ้านายเสด็จอยู่ พระในพื้นวัดย่อมเชอะอยู่เอง แต่ว่าง่ายหัวไม่สูง

ตั้งแต่ครั้งทูลกระหม่อมยังทรงผนวช พวกพระธรรมยุตนับถือสีมาน้ำว่า บริสุทธิ์เป็นที่สิ้นสงสัย ไม่วางใจในวิสุงคามสีมาอันไม่ได้มาในบาลี เป็นแต่พระอรรถกถาจารย์ แนะไว้ในอรรถกถาอนุโลมตามสีมาครั้งยังไม่มีวัดอยู่ตามลำพัง จึงใช้สีมาน้ำเป็นที่อุปสมบท ต่อมาพระรูปใดจะอยู่เป็นหลักฐานในพระศาสนา ท่านผู้ใหญ่จึงพาพระรูปนั้น ไปอุปสมบทซ้ำอีกในสีมาน้ำเรียกว่าทำทัฬหิกรรม สำนักวัดบวรนิเวศวิหารหยุดมานาน พระเถระในสำนักนี้ไม่ได้ทำทัฬหิกรรมโดยมาก สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทวะ) อุปสมบทครั้งหลังกว่า ๒๐ พรรษาแล้ว พึ่งได้ทำทัฬหิกรรมครั้งจะสวดกรรมวาจาอุปสมบทเมื่อล้นเกล้าฯทรงผนวชพระ เสด็จพระอุปัชฌายะตรัสเล่าว่า พระเถระทั้งหลายผู้เข้าในการทรงผนวชล้วนเป็นผู้ได้ทำทัฬหิกรรมแล้ว ยังแต่ท่านองค์เดียว ทั้งจักเป็นผู้สำคัญในการนั้น จึงต้องทำ คงจะไม่ทรงนึกถึงหม่อมเจ้าพระธรรมุณ-หิสธาดาผู้ไม่ได้ทำอีกองค์หนึ่ง ฝ่ายสำนักวัดโสมนัสวิหารยังทำกันเรื่อยมา ไม่ฉะเพาะรูปจะยั่งยืนเป็นหลักในพระศาสนา พระนวกะสามัญก็ทำเหมือนกัน คราวนี้เกิดปันกันขึ้นเองในหมู่พระ เป็นพระน้ำก็มีเป็นพระบกก็มี คราวนี้พวกอุบาสิกาสำนักนั้น ก็พูดกระพือเชิดชูพระน้ำ หมิ่นพระบกจนเกิดความขึ้นคราวหนึ่ง ก่อนหน้าเราบวชล้นเกล้าฯ ทรงออกรับในฝ่ายพระบก ตั้งแต่นั้นมา เสียงว่าพระน้ำพระบกก็สงบมาถึงยังทำกัน ก็ปิดเงียบ ไม่ทำจนเฝือเหมือนอย่างก่อน ครั้งเราบวช ความนับถือพระบวชในสีมาน้ำยังไม่วาย เราเห็นว่า เราเป็นผู้จักยั่งยืนในพระศาสนาต่อไป พระเช่นเราจักต้องเป็นหลักในพระศาสนาด้วยเหมือนกัน เมื่อพระในนิกายเดียวกัน มีวิธี

ปฏิบัติแผกกันตามสำนัก เราควรเป็นผู้เข้าได้ทุกฝ่าย อันจะให้เข้าได้ ต้องไม่เป็นที่รังเกียจในการอุปสมบทเป็นมูล ทั้งเราก็อุปสมบทเร็วไปกว่าปกติ เมื่อทำทัฬหิกรรมอุปสมบทซ้ำอีกในสีมาน้ำ จักสามารถทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ดี เราจึงเรียนความปรารภนี้แก่เจ้าคุณอาจารย์ ขอท่านเป็นธุระจัดการให้ ท่านเห็นด้วย และรับจะเอาเป็นธุระ สั่งให้เรามากราบทูลเชิญเสด็จ ๆ พระอุปัชฌายะ ท่านตรัสว่าจะเสด็จก็เกรงจะเป็นการอื้ออึง ตรัสสั่งให้เอาพระนามไปสวด ทรงเทียบว่าไม่มีอุปัชฌายะ ยังอุปสมบทขึ้น แต่เจ้าคุณอาจารย์ เจ้าคุณพรหมมุนีกับเรา ปรึกษากันเห็นร่วมกันว่า มีความข้อหนึ่ง ในกัมมากัมมวินิจฉัยว่า "กรรมอันจะพึงทำในที่ต่อหน้า ทำเสียในที่ลับหลังเป็นวัตถุวิบัติ หาเป็นกรรมที่ได้ทำโดยธรรมไม่" ถ้าอุปสัมปทากรรม จะต้องทำในที่ต่อหน้าอุปัชฌายะ เมื่ออุปัชฌายะไม่อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ เป็นแต่เอาชื่อมาสวด ก็จักเป็นกรรมวิบัติ ข้อที่ว่าไม่มีอุปัชฌายะ ก็อุปสมบทขึ้นนั้น อยู่ข้างหมิ่นเหม่จะฟังเอาเป็นประมาณมิได้ จึงตกลงกันว่า เราจักถือเจ้าคุณอาจารย์เป็นอุปัชฌายะใหม่ ในเวลาทำทัฬหิกรรม เจ้าคุณพรหมมุนีฟันหักสวดจะเป็นเหตุรังเกียจ เจ้าคุณอาจารย์ท่านเลือกเอาเจ้าคุณธรรมไตรโลก (ฐานจาระ) วัดเทพศิรินทร์ ครั้งยังเป็นบาเรียนอยู่วัดโสมนัสวิหาร เป็นผู้สวดกรรมวาจา ท่านรับจัดการให้เสร็จ พาตัวไปทำทัฬหิกรรมที่แพโบสถ์ อันจอดอยู่ที่แม่น้ำตรงฝั่งวัดราชาธิวาสออกไป เมื่อวันเสาร์เดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ ตรงวันที่ ๓ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๒๒ แรกขอนิสสัยถืออุปัชฌายะใหม่ แล้วทำวิธีอุปสมบททุกประการ สวดทั้งกรรมวาจามคธ และกรรมวาจารามัญ จบกรรมวาจาแรกเวลา ๕ ทุ่ม....ลิบดา เสร็จทำทัฬหิกรรมแล้ว เจ้าคุณท่านสั่งให้ถือนิสสัยอาจารย์ไปตามเดิม เราจึงเรียกเจ้าคุณอาจารย์ตลอดมา

ในเวลาจำพรรษาที่ ๒ เราขออนุญาตเจ้าคุณอาจารย์เข้าไปอยู่อุปฐาก

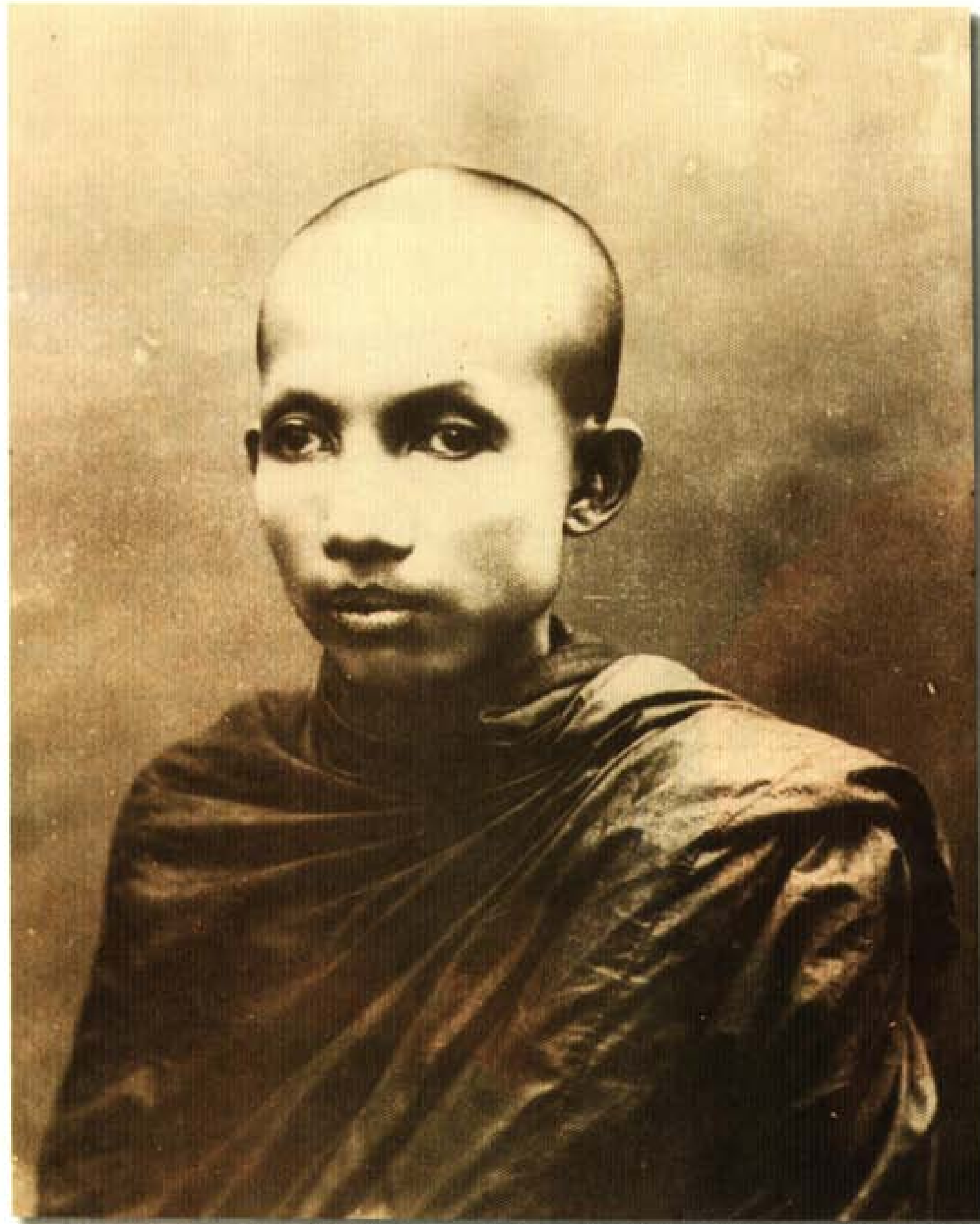
พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช ฐานจาโร)

ทรงฉายหน้าพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔

ท่านในกุฎีเดียวกัน ด้วยปรารถนาจะได้คุ้นเคยสนิท และจะได้เห็นความปฏิบัติของท่านในเวลาอยู่ตามลำพังด้วย ท่านไม่ได้เป็นเจ้าและเป็นเพียงพระราชาคณะสามัญ เราเป็นเจ้าชั้นลูกหลวงห่างกันมาก แม้เป็นศิษย์ ก็ยากที่จะเข้าสนิท จึงปรารถนาจะหาช่องผูกความคุ้นเคย เข้ายากแต่ในชั้นแรก พอเข้าสนิทได้แล้วเป็นกันเองดี เรากลับเข้าได้สนิทกว่าพระอุปัชฌายะผู้เป็นเจ้าด้วยกัน และเป็นชั้นเดียวกับอาว์ด้วย ปกติของเสด็จพระอุปัชฌายะแม้เข้าสนิทได้แล้ว แต่ไม่ได้เฝ้านานวันเข้ากลับห่างออกไปอีก ต้องคอยเข้าอยู่เสมอ ยากที่จะรักษาความสนิทให้ยืนที่ แม้สัทธิวิหาริกผู้มิใช่เจ้า ที่ท่านเคยทรงใช้สรอยมาสนิทมีฐานันดรพระราชาคณะขึ้น อาจห่างออกไปได้ ด้วยท่านทรงเลิกใช้เสียพระนั้นเลยเข้ารอยไม่ถูก ฝ่ายเจ้าคุณอาจารย์ เข้าสนิทได้คราวหนึ่งแล้ว แม้อยู่ห่างจากกัน คงสนิทอยู่ตามเดิม เมื่อเรากลับมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารและเป็นต่างกรมมีสมณศักดิ์ในพระแล้ว ท่านก็ยังคุ้นเคยสนิทสนมด้วยตามเดิม ตั้งแต่เรามาอยู่กับท่าน ยังเห็นจรรยาของท่านน่าเลื่อมใสอยู่เสมอ เมื่อเข้าไปอยู่ใกล้ชิดเห็นว่าเป็นปกติของท่านอย่างนั้นจริง ยิ่งเลื่อมใสขึ้น ปกติของท่าน รักษาไตรทวารให้บริสุทธิ์ ปราศจากโทษ นี้เป็นลักษณะสมณะแท้ คุณสมบัติของท่านที่ควรระบุ เราไปอยู่ในสำนักของท่าน ๒ ปี ๒ เดือน อยู่อุปฐากเกือบปีเต็ม ในระหว่างนี้ไม่ปรากฏว่าได้แสดงความโกรธแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นผู้มีใจเย็น ไม่เคยได้ยินคำพูดของท่านอันเป็นสัมผัปปลาป การณ์ที่ไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่พูดถึงเสียเลย จึงไม่แสดงความเข้าใจเขวให้ปรากฏเลย ความถือเราถือเขาของท่านไม่ปรากฏเลย เป็นผู้มีสติมาก สมตามคำสอนของท่านว่า จะทำอะไร หรือพูดอะไร จงยั้งนึกก่อน ข้อที่แปลกผู้ใหญ่อื่นโดยมาก ไม่ดูหมิ่นคนเกิดทีหลังว่าเด็กและตื้น แม้ผู้เป็นเด็กพูดฟังโดยฐานะเป็นผู้มีเมตตาอารี หาใช่ผู้มีใจคับแคบตามวิสัยของพระผู้ตั้งตัวเป็นผู้เคร่งไม่ เช่นเราเข้าไปขออยู่ด้วยในสำนัก ท่านมีอัธยาศัยเผื่อแผ่พอที่จะรับไว้

และอนุเคราะห์ให้ได้รับประโยชน์จริง ๆ อุบายดำเนินการของท่าน ปกครองบริษัทด้วยผูกใจให้รักและนับถือ แม้เราเป็นเจ้านายก็ปกครองไว้อยู่ ตลอดถึงในน้ำใจ สอนคนด้วยทำตัวอย่างให้เห็นมากกว่าจะพูด เมื่อพูดสั่งสอนอย่างใด เห็นว่าท่านปฏิบัติมาอย่างนั้นด้วย เมื่ออธิกรณ์เกิดขึ้นควรจะนิคคหะ ก็รีบทำแต่ชี้โทษให้ผู้ผิดเห็นเอง ทำอย่างที่เรียกว่าบัวไม่ช้ำ น้ำไม่ขุ่น รักษาความสม่ำเสมอในบริษัท จะแจกของแจกทั่วกัน เช่นน่าเข้าพรรษา ท่านแจกเครื่องสักการ เพื่อพระสามัญผู้ไม่ได้รับของใครเลย จะได้ใช้ทำวัตร เรามีผู้ถวายแล้วท่านก็แจกมาถึงด้วยเหมือนกัน ชอบผู้ใดผู้หนึ่ง ไม่แสดงให้ปรากฏ มีศิษย์เป็นเจ้านายฉะเพาะบางพระองค์ ที่มาอยู่ด้วยมีแต่เรา ไม่มีเฝือดุจเสด็จพระอุปัชฌายะน่าจะตื่น อีกอย่างหนึ่ง ท่านเป็นอันเตวาสิกของทูลกระหม่อม ได้พระเจ้าลูกเธอของท่านเรียกตามโวหารสามัญว่าลูกครูมาไว้เป็นศิษย์น่าจะยินดีเท่าไร แต่ท่านระวังจริง ๆ เพื่อจะไม่ให้ความพอใจรั่วไหลออก

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อทรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่น

วัดมกุฏกษัตริยาราม

และคนแปลกหน้า อีกอย่างหนึ่ง เรานึกติท่านในครั้งนั้นว่า เก็บพัสดุปริกขารไว้มากเป็นตระหนี่ ฉะเพาะเวลานั้นเรายังไม่มีศิษย์บริวารจะพึงสงเคราะห์ นอกจากตาดีอุปฐากแทนตาจุ้ยผู้ตายไปเสีย และยังมียายเป็นผู้บำรุงอยู่ จึงเห็นว่าพระไม่ควรมีอะไรมากนัก ต่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นด้วยตนเอง จึงรู้ว่าพระผู้ใหญ่ผู้ครองวัดและหาผู้บำรุงมั่งคั่งเป็นหลักฐานมิได้ เช่นเจ้าคุณอาจารย์จำต้องมีพัสดุปริกขารไว้ใช้การวัดเจือจานแก่บริษัทผู้ขัดสน ยิ่งวัดมกุฎกษัตริย์ที่ตั้งใหม่ ไม่มีของใช้บริบูรณ์เหมือนวัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จพระอุปัชฌายะเคยตรัสต่อว่าทางเราว่า แต่ก่อนจะรับกฐินเคยขอยืมเครื่องบูชาที่วัดบวรนิเวศวิหารไปตั้ง อย่างไรเดี๋ยวนั้นหายไป เจ้าคุณอาจารย์ท่านแก้ว่า พอมีขึ้นบ้างแล้ว จึงไม่ได้ไปทูลรบกวน และการสงเคราะห์บริษัทเล่า ทางที่ดีควรทำ รูปใดต้องการสิ่งใดจึงให้ แต่เป็นผู้ใหญ่ย่อมห่างจากผู้น้อยภิกษุสามเณรมักกระดาก เพื่อจะเข้ามาขอของที่ต้องการ ได้แก่ตัวเราเองเมื่อภายนอก แต่ก็ไม่ฟังอยู่ดี ท่านประพฤติแก่เราโดยฐานเมตตาอารีเอื้อเฟื้อ ระวังไม่ตีสนิทกับเราเกินพอดี ที่จะพึงเห็นว่าประจบ หรือเอาใจเรามากเกินไป ข้อบกพร่องของท่านตามที่เรานึกเห็น เป็นผู้พูดน้อยเกินไป ที่เรียกกันว่าพูดไม่เป็นทูลกระหม่อมทรงพระตำหนิว่าพระไม่พูด แต่อันที่จริงคุ้นกันแล้ว ท่านพูด พูดไม่ถนัด ฉะเพาะท่านผู้ที่จะพึงเคารพหรือยำเกรง

ทรงฉายร่วมกับ กรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ชุดแรก พ.ศ. ๒๔๓๖ (แถวหน้าจากซ้าย) พระราชกวี (ถม) พระศรีสุคตคัตยานุวัตร (ม.จ.พร้อม) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระสถาพรพิริยพรต (ม.จ.ภุชงค์) พระเมธาธรรมรส (อ่อน)
(แถวที่ ๒) พระครูปลัดอุทิจยานุศาสก์ (ทั่วม) พระธรรมราชานุวัตร (ต่าย) พระสมุทรมุนี (เนตร) พระครูวิจิตรธรรมภาณี (จันทร์)
(แถวที่ ๓) พระครูปลัดจุฬานุนายก (ชม) พระอมราภิรักขิต (แสง) หม่อมราชวงศ์พระชื่น เปรียญ

ภายหลัง ข้อนี้เราขอขมาท่านในที่นี้

เวลาอยู่อุปฐากเจ้าคุณอาจารย์ในพรรษานั้น เราหยุดเรียนหนังสือแต่ได้ศึกษาวินัยกับท่านตลอดถึงสังฆกรรม และหัดสวดกรรมวาจาอุปสมบททั้งทำนองมคธทั้งทำนองรามัญ แม้ท่านไม่ได้เป็นบาเรียนแต่ได้เคยเรียนบาลี อ่านเข้าใจ ได้ยินว่าพระราชาคณะยกในฝ่ายธรรมยุตตินิกายในครั้งนั้น รู้บาลีแทบทั้งนั้น เว้นฉะเพาะบางรูป ฐานันดรว่าพระราชาคณะยกนั้นน่าจะเพ่งเอาท่านผู้รู้บาลี แต่ไม่ได้สอบได้ประโยคเป็นบาเรียน ทรงยกย่องเป็นบาเรียนยก เราเห็นท่านแม่นยำในทางวินัยมาก สังฆกรรมที่ไม่ชินอย่างอุปสมบทเมื่อถามขึ้นโดยไม่รู้ตัว ท่านอธิบายได้ แต่การปฏิบัติวินัยยังเป็นไปตามอักษร และมักเกรงจะเป็นผิด ถูกตามแบบที่นิยมไว้ว่า "เป็นผู้มีปกติ ละอายใจ มักรำคาญ ใคร่ศึกษา แต่ไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะเหตุนี้" เหมือนอย่างพระผู้ตั้งตนว่าเคร่ง ในการสวดกรรมวาจาอุปสมบท ท่านได้ชื่ออยู่ในเวลานั้น ทั้งเป็นที่นับถือในทางปฏิบัติด้วย ครั้งสมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทวะ) ทำทัพหิกรรม ท่านก็สวด หัดผู้อื่นไม่สันทัดในอันแนะ แต่ยันหลักมั่น ไม่ผ่อนตาม ธรรมสนใจในบางประการฉะเพาะที่ถูกอารมณ์ และรู้จักอรรถรส ไม่พูดพร่ำเพรื่อ ถึงคราวจะเทศนา ใช้อ่านหนังสือ ท่านพอใจอย่างนั้น มากกว่าพุ้ยเทศน์ปากเปล่าเหลิงเจิ้ง ที่ในปกรณ์เรียกผู้เทศน์อย่างนั้นว่า ธรรมกถึกย่านไทร สอนผู้บวช ใช้ปากเปล่า แต่มีแบบพอสมแก่สมัยฟังได้ ท่านไม่ได้เป็นบาเรียนก็จริง ถึงอย่างนั้นท่านที่เป็นบาเรียนมีชื่อเสียงตลอดมาทุกยุคถึงเราเองในบัดนี้ นับถือท่านแทบทั้งนั้น เราไม่เคยเสียใจว่ามีอาจารย์วาสนาต่ำเลย ยังเป็นที่พอใจของเราอยู่จนทุกวันนี้

เดิมนึกว่าจะอยู่อุปฐากเพียงพรรษาหนึ่ง ออกพรรษาแล้วจักลาออกเรียนหนังสือต่อไป แต่ยังเลื่อมใสอยู่ จึงทำต่อมาอีกบัญจบเป็น ๑๑ เดือน แต่เรียนหนังสือไปด้วย จนถึงเวลาเรียนปฐมสมันต-ปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย อันเป็นหลักสูตรแห่งประโยค ๗ ที่ต้องดูหนังสือ

อื่นแก้อีกสองสามคัมภีร์ ต้องใช้เวลามาก และประจวบคราวเสด็จพระอุปัชฌายะประชวรไข้พิษมีพระอาการมาก เราลาท่านกลับมาอยู่พยาบาลที่วัดบวรนิเวศวิหาร กว่าจะหายประชวร เมื่อกลับไปจึงเลยออกจากน่าที่อุปฐากด้วยทีเดียว ตั้งหน้าเรียนหนังสือต่อไป

เดิมเราตั้งใจเรียนพออ่านบาลีอรรถกถาฎีกาเข้าใจความอย่างเสด็จพระอุปัชฌายะ และเจ้าคุณอาจารย์เท่านั้น ไม่ปรารถนาเป็นบาเรียน ครั้นทราบจากเจ้าคุณพรหมมุนีว่า ล้นเกล้าฯ ตรัสถามถึงว่าจะแปลได้หรือมิได้ และเจ้าคุณพรหมมุนีถวายพระพรทูลรับเข้าไว้ด้วย เกรงว่าจะถูกแปล การแปลมีวิธีอย่างหนึ่งนอกจากเอาความเข้าใจ เราไม่ได้เตรียมตัวไว้ ถูกจับแปลเข้าจักอายเขา เป็นเจ้า พอไปได้ ก็เชื่อว่าไม่ตกใจ ยกเสียแต่ไม่มีพื้นมาเลย เช่นพระองค์เจ้าวัชรีวงศ์ เมื่อครั้งบวชเป็นสามเณร แต่เขาคงว่าได้อย่างเจ้าพวกเจ้าผู้แปลหนังสือเป็นบาเรียนได้รับความชม ได้ยินเพียงทูลกระหม่อมของเรากับหม่อมเจ้าเนตรในพระองค์เจ้าเสือ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอชั้น ๒ ผู้อยู่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ นอกจากนี้ ถูกติก็มี เงียบอยู่ก็มี คราวนี้ต้องเตรียมตัวเพื่อเข้าแปลหนังสือด้วย เมื่อตกลงใจอย่างนี้แล้วพลอยเห็นอำนาจประโยชน์ไปด้วยว่า อาจารย์ผู้บอกหนังสือ ไม่ได้รับตอบแทนอันคุ้มกัน เมื่อเราแปลได้ประโยคเป็นบาเรียน จักได้ชื่อได้หน้า จักได้เห็นผลแห่งการงานของท่าน เรากล่าวถึงพระองค์เจ้าวัชรีวงศ์ แปลหนังสือตกไว้ในที่นี้ หากท่านยังอยู่ท่านคงไม่โกรธ บางทีกลับจักเห็นเป็นชื่อเสียอีก มีผู้รู้กันขึ้นว่า ท่านก็เป็นนักเรียนบาลีเหมือนกัน ดีกว่าไม่ได้เป็นทีเดียว

เมื่อเราได้ ๒ พรรษาล่วงไปแล้ว จักเข้า ๓ พรรษา เจ้าคุณอาจารย์ให้สวดกรรมวาจาอุปสมบท ครั้งนั้นที่วัดไม่มีผู้สวด เจ้าคุณพรหมมุนีฟันหลุดไม่สวด พระจันโทปมคุณ (หัตถิปาละ) ครั้งยังเป็นพระปลัด ไม่รู้มคธภาษา และไม่สันทัดว่าอักขระสวดไม่ได้ ต้องนิมนต์ผู้สวดมาจากวัดอื่น และผู้สวดกรรมวาจานั้น ในพระ

พระจันโทปมคุณ (หตฺถิปาโล)

บาลีไม่ได้ยกย่องเป็นครูบาของผู้อุปสมบท ยกย่องเพียงอุปัชฌายะและอาจารย์ผู้ให้นิสสัยพึ่งยกย่องในยุคอรรถกถาพระธรรมยุต จึงไม่ถือเป็นสำคัญนัก ทูลกระหม่อมและเสด็จพระอุปัชฌายะท่านก็ได้สวดมาแต่พรรษายังน้อย เจ้าคุณท่านให้เราสวดอนุวัตรตามอย่างนั้น เราเองพอใจในทางหนึ่งว่า ได้เปิดคราวแรกต่อหน้าอาจารย์ของเราเอง และได้ยกชื่ออาจารย์ของเราเอง ขึ้นสวดเป็นแรก ถือว่าเป็นมงคลแก่กรณียะนี้อันจะพึงทำต่อไปข้างหน้า แต่เสียดายว่าภิกษุรูปแรกที่เราสวดกรรมวาจาอุปสมบทให้นั้น แม้เลือกเอาคนบวชต่อแก่แล้ว ก็หายั่งยืนอยู่หรือตายในพรหมจรรย์ไม่

เราอยู่วัดมกุฏกษัตริย์ ได้รับเมตตาและอุปการะของเจ้าคุณอาจารย์อันจับใจ ท่านได้ทำกรณียะของอาจารย์แก่เรา ฝากเราให้เรียนหนังสือในสำนักเจ้าคุณพรหมมุนี จัดการทำทัฬหิกรรมอุปสมบทให้แก่เรา ยังเราให้ได้รับฝึกหัดในกิจพระศาสนาเป็นอันดี ยกย่องให้ปรากฏในหมู่ศิษย์ ตลอดถึงเป็นทางเข้ากับสำนักวัดโสมนัสได้ ให้กำลังเราในภายหน้ามาก เพราะข้อนี้แสดงความวิสสาสะฉันอาจารย์กับศิษย์ เปิดช่องให้เราเข้าสนิท ไม่กระเจิ่น นับว่าได้เจริญในสำนักอาจารย์ เอาใจใส่เอื้อเฟื้อในเราเป็นอย่างยิ่ง สุขทุกข์ของเราเป็นดุจสุขทุกข์ของท่าน และอยู่ข้างเกรงใจเรามากแผนยาย เมื่อเรายังไม่ได้อุปสมบท เรามีหน้าที่เป็นผู้รับอาบัติของท่าน และได้รับในหนที่สุด เมื่อจวนจะถึงมรณภาพ เราถือว่าเป็นเกียรติ์ของเรา

ฝ่ายเจ้าคุณพรหมมุนีเล่า ได้ตั้งใจบอกปริยัติธรรมแก่เราโดยเอื้อเฟื้อ ประโยคที่เราจะเรียนในวัน ๆ ท่านอ่านและตริตรองมาก่อน เป็นผู้มีความรู้ในทางแปลหนังสือแตกฉาน เราได้รับความแนะนำในการแปลหนังสือเป็นอย่างละเอียดละออ ได้ความรู้ดีกว่าก่อนเป็นอันมากในครั้งนั้น ท่านยังเป็นบาเรียน ยังหาได้เข้าประชุมในการสอบความรู้ไม่ จึงไม่แน่ใจในวิธีแปลที่ใช้ในสนามหลวงนัก จึงต้องสนใจหาความเข้าใจไว้หลายทาง ถ้ามีทางจะแปล กลับ

ตำหนักล่าง เคยเป็นที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ภายหลังใช้เป็นที่ตั้งสำนักงานมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อแรกตั้ง ต่อมาเป็นสำนักงานคณะธรรมยุต

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

ได้ความคิดแตกฉานขึ้นอีก

ในพรรษาที่ ๓ นั้น พ.ศ. ๒๔๒๔ เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน เราเข้าไปฉันที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในการเฉลิมพระชนม์พรรษา พอสรงมุรธาภิเษกแล้ว ล้นเกล้าฯ เสด็จมาตรัสแก่เสด็จพระอุปัชฌายะว่า เมื่อก่อนหน้าเราบวช ได้ทรงปฏิญญาไว้แก่เราว่า บวชได้ ๓ พรรษาแล้ว จักทรงตั้งเป็นต่างกรม บัดนี้เราบวชเข้าพรรษาที่ ๓ แล้ว ทั้งจะต้องออกงานในการฉลองพระนครครบ ๑๐๐ ขวบปี ทรงกะไว้จะให้ถวายเทศนากระจาดใหญ่ กัณฑ์ที่ทรงพระราชอุทิศถวายทูลกระหม่อม ทรงขอตั้งเราเป็นพระราชาคณะและเป็นต่างกรมในปีนั้น เสด็จพระอุปัชฌายะทรงพระอนุมัติ จริงอยู่ ล้นเกล้าฯ ได้ตรัสไว้แก่เราอย่างนั้น แต่เราหาได้ถือเป็นพระราชปฏิญญาไม่ และยังไม่นึกถึงการเป็นต่างกรมเลย เพราะยังเห็นว่าเป็นยศที่ยังอยู่สูงกว่าตัวลิบลับ ด้วยในครั้งนั้นพระเจ้าน้องยาเธอที่ทรงกรมไปก่อนแล้ว มีแต่ชั้นใหญ่ ๔ พระองค์ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พึ่งทรงกรมเมื่อต้นศกนั้น ชั้นกลางมีแต่กรมพระเทวะวงศ์วโรปการพระองค์เดียว พึ่งเป็นเมื่อต้นศกเหมือนกัน เราเป็นชั้นรองลงมา ในชั้นเรายังไม่มีใครได้เป็น ยกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าเสีย ในทางสมณศักดิ์ เข้าใจว่าจะต้องรับยศเป็นบาเรียนไปก่อนเหมือนทูลกระหม่อม แล้วจึงขึ้นเป็นพระราชาคณะในลำดับ เราได้ยินตรัสอย่างนั้น ตกตลึงหรืองงดุจฝัน เพราะได้ตกลงใจและเตรียมตัวมาแล้วว่าจักเข้าแปลหนังสือ เรายังมุ่งอยู่ในทางนั้นจึงทูลถามขึ้น ตรัสว่าแปลได้ด้วยยิ่งดี ทรงจัดว่าเดือนยี่แปลหนังสือ เดือน ๔ รับกรม โปรดให้รับที่วัดบวรนิเวศวิหาร เราบวชไม่ได้มุ่งยศศักดิ์ก็จริง เมื่อจะโปรดให้เป็นหาได้คิดเบี่ยงบ่ายไม่ เราได้เคยปรารภว่าผู้ตั้งใจบวชจริง ๆ ดูไม่น่าจะรับยศศักดิ์ แต่น่าประหลาดใจว่า พระผู้ไม่ได้อยู่ในยศศักดิ์ หรือยิ่งพูดว่าไม่ใยดีในยศศักดิ์ เรายังไม่แลเห็นเป็นหลักในพระศาสนาจนรูปเดียว จะหาเพียงปฏิบัตินำให้เกิดเลื่อมใสเช่นเจ้าคุณ

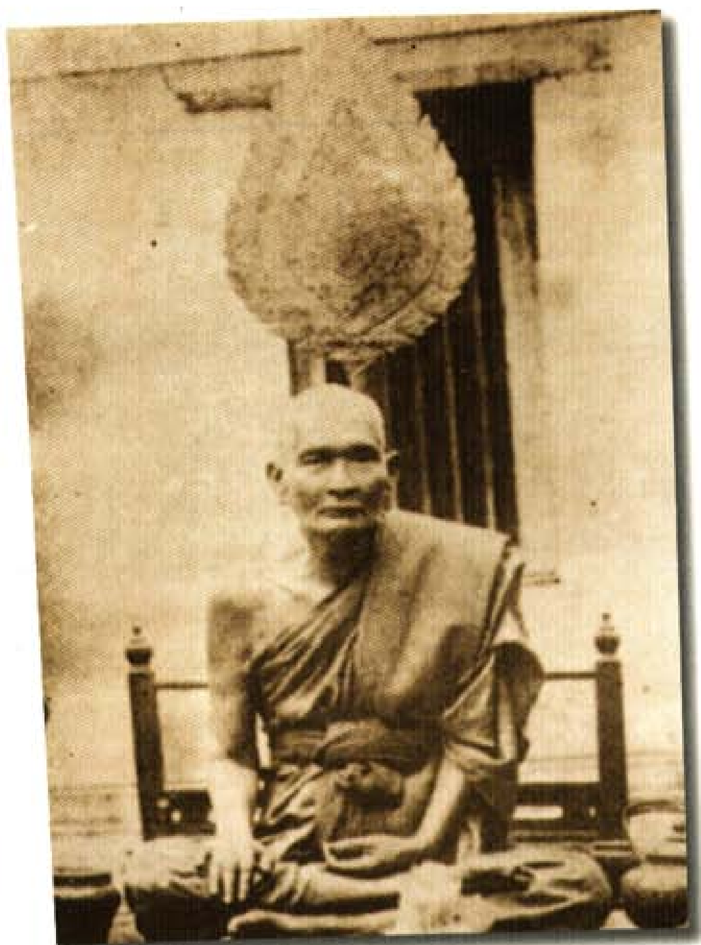
อาจารย์ของเรา ให้ได้ก่อนเถิด พระผู้ที่เราเลื่อมใสและนับถือว่าเป็นหลักในพระศาสนา เป็นเครื่องอุ่นใจได้ เป็นผู้รับยศศักดิ์ทั้งนั้น สมเด็จพระวันรัต วัดโสมนัสวิหาร ที่แลเห็นว่าไม่มุ่งในทางโลกีย์แล้ว ยังยอมอยู่ในยศศักดิ์ เหตุให้เป็นอย่างนี้น่าจะมี ภายหลังเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเองแล้วจึงรู้ว่าพระที่เราเลื่อมใส และนับถือว่าเป็นหลักในพระศาสนานั้น ย่อมเอาภาระพระพุทธศาสนาเว้นจากความเห็นแก่ตัวเกินส่วน อันจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ที่สุดเพียงครองวัดหนึ่ง ไม่ได้กำลังแผ่นดินอุดหนุนทำไปไม่สะดวก ฝ่ายแผ่นดินเล่า ย่อมคอยสอดส่องอยู่เสมอ มีพระดีเป็นที่เลื่อมใสและนับถือของมหาชนปรากฏขึ้น ณ ที่ไหน ย่อมเอามาตั้งไว้ในยศศักดิ์ ให้กำลังทำการพระศาสนา ลักษณะพระที่ดีจริง ย่อมไม่อยากร่านเป็นนั่นเป็นนี่ เมื่อถึงคราวจะต้องเป็นเข้าจริงไม่แสดงพยศและเบี่ยงบ่ายพระผิดจากลักษณะนี้ เราก็ไม่เลื่อมใสและไม่เห็นเป็นหลักในพระศาสนา จึงหาพระประกอบด้วยลักษณะนั้น นอกยศศักดิ์ไม่ได้ ถ้าจักเป็นพระราชาคณะและเป็นกรมในคราวหนึ่งแล้ว เป็นในเวลานี้ก็ดี ผู้หลักผู้ใหญ่ผู้ได้ทำนุบำรุงมา ทั้งฝ่ายพระทั้งฝ่ายคฤหัสถ์ยังอยู่พร้อมหน้า ต่างจักได้ชื่นบาน ได้เห็นอุปการของท่านจับเผล็ดผล นี้ก็เป็นจริงอย่างนั้น ตั้งแต่ปีหน้าท่านก็จับล่วงลับไปตามกัน

ในปีนั้น เราได้รับเกียรติยศ โปรดให้ถวายเทศนาทานมัยในการพระราชกุศลออกพรรษาประจำปี ที่ประจวบกับพระราชกุศลในวันประสูติของทูลกระหม่อมเป็นเทศนาบันดาศักดิ์ พระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นผู้ถวาย

ในเวลาที่เรากำลังเรียนปริยัติธรรมอยู่นั้น คุณยายแม่บอกให้พระไตรปิฎกสำรับใหญ่จบหนึ่ง ซึ่งมีจำนวนเท่าหนังสือหลวงในหอพระมนเทียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันท่านสร้างไว้เมื่อครั้งรัชชกาลที่ ๓ ครั้งเป็นเจ้าจอมมารดาตัวโปรด ได้อาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมราชบัณฑิตจัดสร้าง

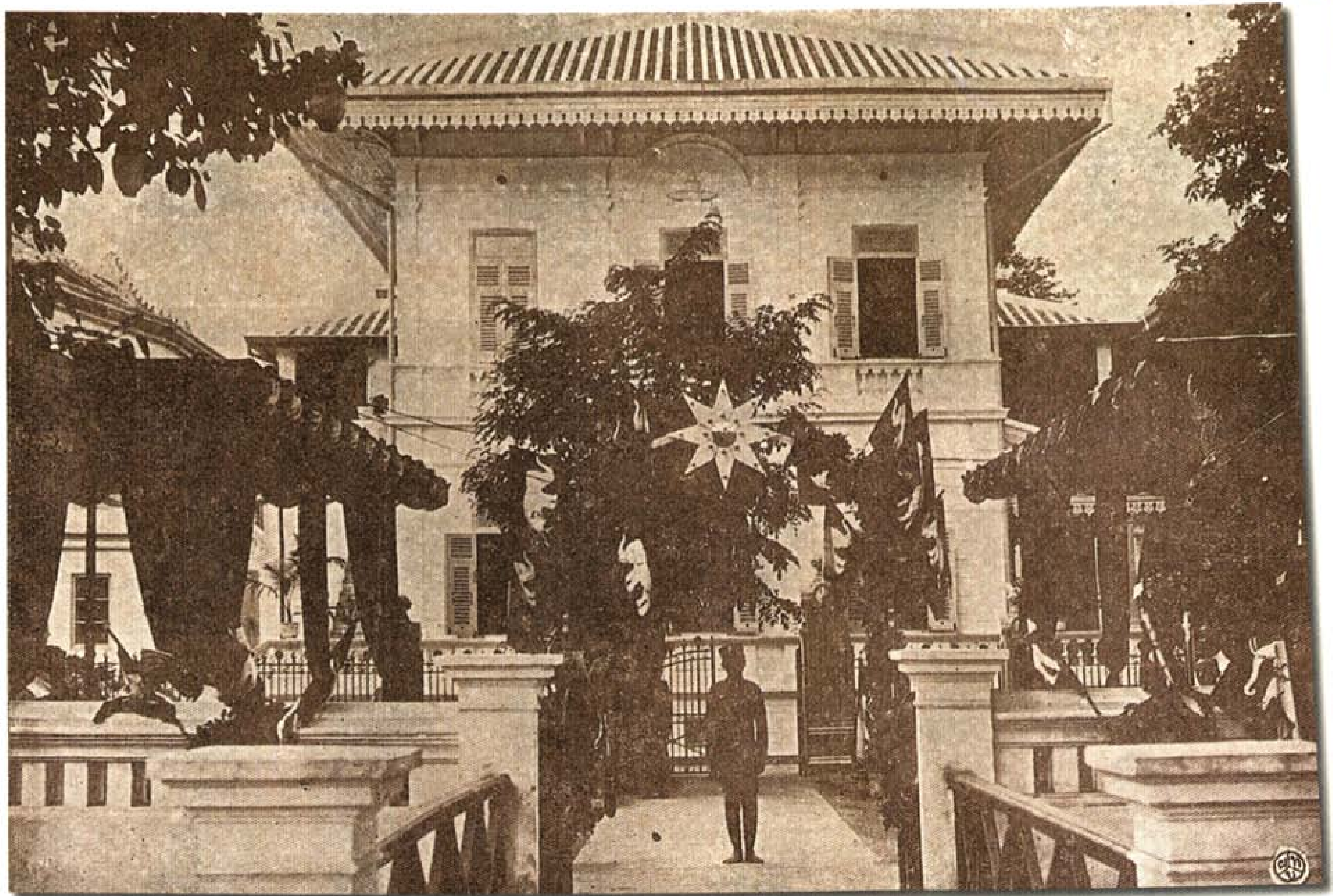

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
(พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่)

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาน)

ท่านเป็นผู้ออกทรัพย์ หนังสือนี้สร้างเสร็จแล้ว ฝากไว้ที่หอมนเทียรธรรมจนตลอดรัชชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชชกาลที่ ๔ ย้ายเอาไปฝากไว้ ณ วัดกัลยาณมิตร สำหรับพระยืมไปเล่าเรียน ถวายขาดก็มีบ้าง ได้ยินว่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์เทียบที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ปาน) ผู้ที่ท่านอุปการให้ได้อุปสมบท ครั้งยังเป็นพระพินิตพินัยอยู่วัดมหรรณพาราม แนะนำท่านเพื่อยกให้เราเสีย จะได้เป็นเครื่องมือแห่งการเล่าเรียน และหนังสือจะได้ไม่กระจัดกระจาย ท่านเห็นชอบตามคำพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ จึงบอกยกให้เรา และให้ไปรับเอามาจากวัดกัลยาณมิตร นี้เป็นโชคของเราในอันจะรู้ปริยัติธรรมกว้างขวาง พระผู้เรียนแม้แปลได้อ่านเข้าใจแล้ว ผู้มีหนังสือน้อยย่อมติดขัดในการสอบคำที่ชักเอามากล่าวจากคัมภีร์อื่น ถ้าไม่มีเลย เรียนแต่หนังสืออันเป็นหลักสูตรเท่านั้นแล้ว ถึงคำที่อ้างมาจากคัมภีร์อื่น รู้ได้เท่าที่กล่าวตามคำบอก หรืออธิบายของอาจารย์ คำนั้นเดิมใครกล่าวไม่รู้ด้วยตนเอง ต้องจำคำอาจารย์บอก เปรียบเหมือนแลเห็นรูปถ่ายสถานที่เราไม่เคยไป เท่าที่เงาติด จะนึกกว้างขวางออกไปอย่างไรไม่ถูกเลย ได้เคยพบที่มาเดิมแล้ว หรือค้นพบทีหลัง อาจเข้าใจได้ชัดเจน เหมือนแลเห็นรูปถ่ายแห่งสถานที่เราเคยไปมาแล้ว แลเห็นปรุโปร่งและนึกติดต่อได้ตลอดไป ด้วยเหตุนี้แล พระบาเรียนโดยมาก จึงมีความรู้ไม่กว้างขวาง ยิ่งเรียนกรอกหม้อพอได้ประโยคเป็นบาเรียนเท่านั้นแล้ว ยิ่งรู้แคบเต็มประดา เจ้าคุณพรหมมุนี แม้ได้ชื่อว่าแปลหนังสือดี ก็ยังขัดด้วยหนังสือเป็นเครื่องมือสำหรับสอบโดยมาก ได้พระไตรปิฎกจบใหญ่มา ท่านพลอยยินดีด้วยเรา เราขอขอบคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ เทียบที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ปาน) ไว้ในที่นี้ด้วย ท่านผู้นี้เป็นพระมีอัธยาศัยเย็น ไม่ถือเราถือเขา ไม่มีฤศยา แต่ได้รับอบรมมาในอย่างเก่า จึงมีความรู้ความเข้าใจแคบ อย่างไรก็ยังเป็นที่น่านับถืออยู่ เราได้เคยพบพระดีเช่นนี้ มีอยู่ในมหานิกาย เราจึงไม่ดูหมิ่นมหานิกายเสียทั้งนั้น เหมือน

ตำหนักจันทร์ เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงพระชนม์อยู่

ตำหนักจันทร์ ในสภาพปัจจุบัน

พระธรรมยุตโดยมาก พระไตรปิฎกสำรับนี้ตรวจตามบัญชีของหอพระมณเฑียรธรรม ขาดบ้าง คงเป็นเพราะกระจัดกระจายดุจพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ปรารภ

ในการที่เราจะเข้าแปลหนังสือ สอบความรู้ปริยัติธรรมนั้น จัดไว้แต่ต้นว่าจะให้แปล ๕ ประโยคเท่าทูลกระหม่อม ท่านทรงแปลอรรถกถาธรรมบทประพันธ์ประโยคเดียว นับเป็น ๓ ประโยค เราเป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าให้แปล ๒ ประโยค บั้นต้นประโยค ๑ บั้นปลายประโยค ๑ แล้วจึงแปลมังคลัตถทีปนีบั้นต้นเป็นประโยคที่ ๔ สารัตถสังคหะเป็นประโยคที่ ๕ และโปรดให้แปลเป็นพิเศษหน้าพระที่นั่ง เหมือนครั้งทูลกระหม่อมทรงแปลในรัชชกาลที่ ๓ เราได้ยินว่า ทูลกระหม่อมทรงแปลอรรถกถาธรรมบทวันหนึ่ง แล้วทรงแปลมังคลัตถทีปนีอีกวันหนึ่ง สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ครั้งยังเป็นพระราชาคณะชื่อนั้น นึดนาทาเน้นจะให้ตกเสียจงได้ จนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขัดพระราชหฤทัย มีพระราชดำรัสสั่งให้หยุดไว้เพียงเท่านี้ พึ่งได้ยินในคราวนี้เอง ว่าทูลกระหม่อมทรงแปลประโยคที่ ๕ ด้วย เหตุไฉนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) จึงกล้าทำอย่างนั้นต่อหน้าพระที่นั่ง และไม่ปราณีแก่ทูลกระหม่อมฟ้าบ้างเลย แม้จะไม่ช่วยก็พอให้ได้รับยุกติธรรม ตรงไปตรงมาก็แล้วกัน ปัญหานี้ ไม่ใช่ที่จะแก้ ขอยกไว้ให้นักตำนานแก้ ในที่นี้ขอกล่าวยืนยันไว้เพียงว่าเป็นจริงอย่างนั้น เท่านั้น เริ่มแปลหนังสือเมื่อวันอาทิตย์เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ ตรงกับวันที่ ๒๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๒๔ เวลาเช้าไปจับประโยคที่วัดราชประดิษฐ์ สมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้เปิด ธรรมเนียมเปิดประโยคเดิม พระราชาคณะบาเรียนผลัดเวรกันเปิดวันละรูป เปิดเกินจำนวนผู้แปลไว้ ๑ ประโยค โดยปกติ แปลวันละ ๔ รูป ประโยคเปิดวันละ ๕ กะแล้วว่าจะให้แปลอะไร ปิดหนังสือวางคว่ำไว้ไม่ให้เห็นว่าผูกอะไร ให้ผู้แปลเข้าไปจับเอาทีละรูป จับได้ประโยคใด แปลประโยคนั้น

ทรงฉายร่วมกับหมู่พระเถรานุเถระ ไม่ปรากฏสถานที่

เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.คลี่ สุทัศน์)

ตามหน้าที่ ท่านผู้เปิดอาจเปิดได้ตามใจ แต่จะเปิดได้ง่ายเกินไปก็ไม่ได้อยู่เอง คงถูกติเตียน หรือแม้ถูกอธิบดีค้าน เมื่อเปิดประโยคที่งามหรือยาก อาจารย์ของผู้แปลย่อมดักถูก ถึงตั้งเกณฑ์ลงเป็นประโยคซ้อมได้ เมื่อไม่มีทางจะเปิดให้ลอดไป ตกลงเป็นประโยคใดเคยออกมาแล้ว ท่านผู้เปิดก็เปิดประโยคนั้นออกอีก แต่ประโยคชั้นต่ำก็มีมากพอว่า ซ้อมเพียงเท่าจำนวนที่ออก ก็พอจะเป็นผู้รู้หนังสือเพียงชั้นนั้นได้ นอกจากนี้ ได้ยินว่า ยังมีทางที่ท่านผู้เปิดจะช่วยหรือจะแกล้งก็ได้ ถ้าจะช่วยก็เปิดประโยคที่เพลา และทำสัญญาให้เห็นในเวลาวาง ถ้าจะแกล้งก็เปิดประโยคที่ยุ่งหรือที่ยาก ครั้นมาถึงยุคเสด็จพระอุปัชฌายะทรงเป็นอธิบดี ทรงจัดประโยคที่จะออกให้แปลเขียนเป็นฉลากเข้าซองผนึกไว้ครบจำนวนที่จะออกได้ จัดลงในหีบตามชั้น ให้ผู้จะแปลจับเอามอบให้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราช เป็นผู้อำนวยให้จับ พระราชาคณะบาเรียนผู้เคยออกประโยคกลายมาเป็น ผู้เปิดหนังสือมอบให้ผู้แปลไป ธรรมเนียมนี้ยังใช้มาจนถึงยุคเราเป็นอธิบดี ธรรมเนียมเดิมให้แปล ๓ ลาน ยุคเสด็จพระอุปัชฌายะ ลดลงเพียง ๒ ลาน ครั้งเราแปลสมเด็จพระสังฆราชเปิดประโยคไว้ ๕ โดยธรรมเนียมเก่า วันแรกเราจับได้ธัมมปทัฏฐกถา บั้นต้นผูก ๒๐ *"อตฺตา หเวติฯ เปฯ ยญฺเจ วสฺสสตํ หุตนฺติ"* ที่ว่าด้วยชำนะตนดีกว่าชำนะคนอื่น ประโยคนี้ค่อนข้างยาก แปลได้เป็นชื่อเสียง แต่มียุ่งบางแห่ง เพราะท่านผู้รจนาเขียนพลั้งไว้แต่เดิม เราไม่อยากถูก เกรงท่านผู้สอบจะไม่ได้สนใจไว้ อยากถูกประโยคที่ยากแต่ไม่ยุ่ง เมื่อถูกแล้วจำต้องแปล รับหนังสือแล้วเข้าไปพักดูอยู่ที่ทิมดาบกรมวัง เวลาบ่ายเสด็จออกแล้วจึงเข้าไปแปล ที่พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร ห้องเขียว ประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ รูป มีเสด็จพระอุปัชฌายะเป็นประธาน ท่านผู้เกี่ยวข้องกับเรา เจ้านายในรัชชกาลเดียวกัน ทั้งฝ่ายหน้าทั้งฝ่ายใน และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้เป็นข้าหลวงเดิมของทูลกระหม่อม สมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้สอบ

ที่เรียกว่าผู้ทัก คือทักพากย์หรือศัพท์ที่แปลผิด สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ) ช่วยทักบ้าง ไปวุ่นอยู่ตรงคำเกินนั้นเอง เพราะท่านไม่ได้สนใจไว้ตามคาด แต่วิสัยคนเข้าใจความก็อาจคาดได้ว่าท่านจะต้องการให้แปลอย่างไร ผลอย่างสูงที่ได้ เพราะการเรียนโดยวิธีอย่างนี้ คือหัดรู้จักคาดน้ำใจอาจารย์และผู้สอบ ธรรมเนียมเดิมกำหนดเวลาให้แปลอย่างหลวม แปลวันละ ๔ รูป เริ่มบ่าย ๒ โมงหรือเมื่อไรไม่แน่ พอค่ำมืดไม่แลเห็นหนังสือ จุดเทียนที่มีกำหนดน้ำหนักขี้ผึ้งว่าเล่มละ ๑ บาท หรือเท่าไร ผู้แปลผลัดกันแปล ติดออกแก้ เทียนดับยังแปลไม่จบประโยคเป็นตก รูปที่แปลจบไปก่อน เป็นได้ ยุคเสด็จพระอุปัชฌายะเป็นอธิบดี ใช้เวลานาฬิกาคราวก่อนหน้าเราแปล ประโยคธัมมปทัฏฐกถาให้เวลา ๑ ชั่วโมงครึ่ง ประโยคตั้งแต่ ๔ ขึ้นไป ให้เวลา ๒ ชั่วโมง ใช้ต่อมาจนถึงยุคเราเป็นอธิบดีเป็นแต่ย่นเวลาประโยคสูง ลงเสมอกันกับประโยคธัมมปทัฏฐกถา และพึ่งเลิกใช้เวลาเมื่อไม่สู้ช้า เพราะแก้วิธีแปล ไม่ให้ออกแก้ให้แปลไปจนตลอดประโยค ถูกผิดชั่งใช้ตัดสินกันเอา จะให้เป็นได้หรือตก ในคราวเราแปลไม่ได้กำหนดเวลาให้แปล วันแรกแปลจบประโยคเวลาเท่าไร หารู้ไม่ รู้อย่างนั้น จึงขอเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร ครั้งยังเป็นพระวุฒิการบดี เจ้ากรมสังฆการีและธรรมการ หรือผู้อื่นจำไม่ได้แน่ ให้ช่วยสังเกตเวลาไว้ให้ด้วย ครั้งก่อนหน้าเรา

ซองและฉลากข้อสอบบาลีสนามหลวง ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ หน้าซองประทับตราประจำพระองค์

ตัวอย่างฉลากข้อสอบบาลีสนามหลวง ประโยค ๔ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

หม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด)

แปล ธัมมปทัฏฐกถา ต้องแปลให้ได้ ๓ ประโยคจึงเป็นอันได้ ตกประโยคเหนือแม้ประโยคล่างได้แล้ว ก็พลอยตกไปตามกัน พึ่งยอมให้พักประโยคได้เมื่อจัดให้มีการสอบทุกปี แทน ๓ ปีต่อหน ครั้งเราเป็นแม่กองแล้ว ฝ่ายเราก็เห็นจะต้องแปลได้ทั้ง ๒ ประโยค จึงเป็นอันได้ วันที่ ๒ จับได้ประโยค ธัมมปทัฏฐกถาบั้นปลายผูก ๑๐ *"กายปฺปโกปนฺติ ฯเปฯ หราหิ นนฺติ"* ที่แก้ด้วยให้ระวังความกำเริบ แห่งไตรทวาร แปลจบประโยคเวลาล่วง ๒๙ นาที ต่อนี้พัก ๓ วัน เพราะวันพระเหลื่อมและหน้าวันพระหรือเพราะเหตุอย่างอื่น หาได้จดไว้ไม่ แปลต่อเป็นวันที่ ๓ เมื่อวันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จับได้ประโยคมังคลัตถทีปนีบั้นต้น ผูก ๕ *"อิติ พหุสฺสุตสฺส พาหุสจฺจํ ฯเปฯ ทฏฺฐพฺพตํ"* ที่แก้ด้วยบุคคลผู้เป็นพหุสุต รู้จักรักษาตนให้บริสุทธิ์ เวลาล่วง ๔๐ นาที วันที่ ๔ จับได้ประโยคสารัตถสังคหะผูก ๙ *"ทายกา ปน ฯเปฯ วินย ฏีกายํ วุตฺตํ"* ที่แก้ด้วยทายก ๓ จำพวก เป็นเจ้าแห่งทานก็มี เป็นสหายแห่งทานก็มี เป็นทาสแห่งทานก็มี เวลาล่วง ๓๕ นาที ประโยคที่จับได้ ๓ วันหลังง่ายเกินไป แปลได้ก็เห็นไม่เป็นเกียรติ ไม่ต้องการเหมือนกัน ตกลงว่าจับได้ประโยคไม่เป็นที่พอใจเลยสักวัน ถ้าเราเป็นผู้เปิดประโยคให้ผู้อื่นเช่นเราแปล วันแรกเราจักเปิดประโยคง่าย ฟังความรู้ผู้แปลดูที ถ้ามีความรู้อ่อนจักเปิดเสมอนั้นต่อไป ถ้ามีความรู้แขงจักเปิดประโยคแขงขึ้นไป พอสมแก่ความรู้ เพื่อจะได้เป็นชื่อเสียงของผู้แปล แต่เราจับได้ประโยคตรงกันข้าม ท่านยังไม่ทราบความรู้ของเรา จับได้ประโยคยาก ครั้นท่านทราบความรู้ของเราแล้ว จับได้ประโยคง่ายดาย แม้อย่างนั้นก็ยังได้รับสรรเสริญของพระราชาคณะ ผู้สอบผู้ฟังว่าแปลหนังสือแขง และนับถือความรู้เราต่อมา เหตุอย่างไรท่านจึงชมคงเพราะท่านเห็นรู้จักวิธีแปลและขบวรแก้ไม่ถลากไถลดุจเราได้พบในภายหลังโดยมากกระมัง แต่พื้นประโยคไม่น่าได้ชมเลย ในวันที่สุด ได้รับพระราชทานรางวัลส่วนตัว พระราชหัตถเลขาทรง

ปวารณาด้วย กัปปิยภัณฑ์ ราคา ๘๐๐ บาท ไตรแพรอย่างดี ๑ สำรับ ย่ามเยียรบับ ๑ ใบกับตรัสสั่งเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ให้รื้อโรงพิมพ์ที่วัดบวรนิเวศวิหารสร้างกุฎีขึ้นใหม่ เป็นที่อยู่ของเรา ส่วนเจ้าคุณพรหมมุนีไตรแพรสามัญ ๑ สำรับ ย่ามโหมดเทศ ๑ ใบ ทรงมอบเรามาพระราชทาน ในการติดต่อมาทรงตั้งเป็นพระราชาคณะโดยนามว่าพระกิตติสารมุนี แต่จะว่าเพราะเราแปลหนังสือได้เป็นบาเรียนก็ไม่เชิง เพราะทรงตั้งพร้อมกับรูปอื่น ผู้มีประโยคต่ำกว่าท่าน พระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) ควรจะได้รับพระราชทานบำเหน็จด้วย แต่ไม่ทรงทราบว่าแกก็สอนด้วยกระมัง หรือจะเข้าพระราชหฤทัยว่าขาดตอนไปแล้ว เหมือนพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ก็เป็นได้ เราแปลหนังสือได้เป็นบาเรียนครั้งนั้น อาจารย์ผู้สอนยังมีตัวอยู่ ได้อนุโมทนาทุกท่าน ครั้งนั้นในประเทศเรา มีการสอบความรู้ฉะเพาะปริยัติธรรมอย่างเดียว และมีมาหลายชั่วอายุ ครั้งกรุงเก่ายังตั้งเป็นพระนครหลวง บาเรียนได้มีมาแล้ว ตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มา เจ้านายแปลปริยัติธรรม ได้เป็นบาเรียนก่อนหน้าเราตามที่นับได้ ทูลกระหม่อมเป็นที่ ๑ หม่อมเจ้าอีก ๘ องค์ ไม่ได้จำลำดับไว้ เรียงตามคเนหม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ (รอง) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ๘ ประโยค หม่อมเจ้าโศภน ในสมเด็จพระประพันธ์วงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ๓ ประโยค หม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) ในพระวงศ์เธอกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ๗ ประโยค ๓ องค์นี้แปลในรัชชกาลที่ ๓ หม่อมเจ้าเนตร ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ชั้น ๒ พระองค์เจ้าเสือ ๕ ประโยค หรือ ๗ ประโยค จำไม่ถนัด หม่อมเจ้าพระธรรมฺมุณหิสธาดา (สีขเรศ) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศร์ ๔ ประโยคกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ ในสมเด็จพระเจ้าไปยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ๘ ประโยค พระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากร ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหมื่น

เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร
(หม่อมเจ้ากระจ่าง อรุโณ)

ภูมินทรภักดี ๕ ประโยค ๔ องค์นี้แปลในรัชชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าประภากร ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ๕ ประโยค องค์นี้ในรัชชกาลที่ ๕ เราเป็นที่ ๑๐ ในจำนวนนี้มีชั้นลูกหลวงเพียงทูลกระหม่อมกับเราเท่านั้น ท่านพระองค์อื่นหาได้ทรงแปลไม่

เสร็จการแปลหนังสือแล้ว กราบลาเจ้าคุณอาจารย์กลับมาวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อเตรียมการรับกรม กลับมาในมกราคมนั้นเอง เวลาลากลับ เราปรารถนาจะแสดงความคิดถึงอุปการะของเจ้าคุณอาจารย์ที่ท่านได้มีแก่เราอย่างไร แต่เห็นท่านจ๋อยมากสักหน่อยจะเพิ่มความกำสรดเข้าอีก และเราบางทีก็จะทนไม่ได้เหมือนกัน จึงมิได้รำพันถึง ในระหว่างเราแปลหนังสือ เจ้าคุณอาจารย์จับอาพาธเป็นบุราณโรค เรานึกหนักใจอยู่ แต่ยังไปไหนได้ และยังมาส่งเราที่วัดบวรนิเวศวิหารได้ จึงไม่เป็นโอกาสที่จะอยู่ต่อไปและผัดการรับกรมไปข้างหน้า ทั้งจะต้องรับก่อนการฉลองพระนคร อันจะมีในพฤษภาคมด้วย คราวนี้เสด็จพระอุปัชฌายะโปรดให้อยู่ที่พระ ปั้นหย่า พระตำหนักที่บรรทมของทูลกระหม่อม เจ้านายที่ได้อยู่ปั้นหย่านั้นชั้นสมเด็จเจ้าฟ้า พระองค์เจ้ามีมาก่อน แต่กรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรพระองค์เดียว ได้ยินว่า ทูลกระหม่อมทรงขอให้ได้เสด็จอยู่ เมื่อทรงผนวชพระก็หาได้เสด็จอยู่ไม่ กุฎีที่ตรัสสั่งให้เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงสร้าง ท่านแฉะเสียเราก็ไม่เตือน อยู่พระปั้นหย่าก็ดีแล้ว ทั้งต่อมาเรายังเที่ยวไปวัดมกุฏกษัตริย์อยู่อีก ภายหลังมีธุระมากขึ้น จึงเข้าจองโรงพิมพ์เป็นสำนักงานอีกหลังหนึ่ง เหมือนครั้งทูลกระหม่อม

สรุปประโยชน์ที่ได้รับเพราะไปอยู่วัดมกุฏกษัตริย์ดังนี้ :-

๑. ได้รู้ความเป็นไป ของคณะธรรมยุตกว้างขวางออกไป

๒. ได้รับอุปถัมภ์ของเจ้าคุณอาจารย์ เป็นทางตั้งตัวเป็นหลักต่อไปข้างหน้า

๓. ได้ความรู้มคธภาษาดีขึ้น

๔.ได้ช่องเพื่อจะเข้าสนิทกับสำนักวัดโสมนัสวิหาร

๕. บันเทาความตื่นเต้นในธรรมลงได้ หรือพูดอีกโวหารหนึ่งว่า ทำตนให้เข้าทางที่ควรจะเป็นได้

อนึ่ง ที่วัดมกุฏกษัตริย์ มีสำนักพูดธรรมะ พระจันโทปมคุณเป็นเจ้าสำนัก ได้รู้นิสสัยของพวกนี้ ว่าเป็นอย่างไร

ถ้าเราจักไม่ได้ไปอยู่วัดมกุฏกษัตริย์แล้วไซร้ เราจักบกพร่องมากทีเดียว หากจะได้ขึ้นเป็นหัวหน้าของคณะ ก็คงเป็นหัวหน้าผู้ไม่แขงแรง เป็นวาสนาของเราอยู่ที่น้อม ความเลื่อมใสไปในเจ้าคุณอาจารย์แล้วและไปอยู่วัดมกุฏกษัตริย์

หม่อมเจ้าพระประภากร บวรสุทธิวงศ์ (ประภากร มาลากุล)

-๗- สมัยทรงรับสมณศักดิ์

พระองค์เจ้าเช่น แรกทรงกรม เป็นกรมหมื่นก่อน เว้นบางพระองค์ ผู้รับเมื่อพระชนมายุมากแล้ว เป็นกรมหลวงบ้าง เป็นกรมขุนบ้างทีเดียว เจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าแรกรับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ทรงถือพัดยศเป็นพิเศษ ทรงตำแหน่งต่าง ๆ ตามคราว มาในรัชชกาลที่ ๒ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ดูเหมือนทรงรับสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะครองวัด

พระเชตุพน แทนสมเด็จพระวันรัตพระอาจารย์มาก่อนแล้ว จึงทรงกรมเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสศรีสุคตขัตติยวงศ์ ทรงถือพัดยศอย่างไรหาทราบไม่ ในรัชชกาลที่ ๓ ทรงบัญชาการคณะกลาง ในรัชชกาลที่ ๔ ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก เป็นประธานแห่งสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ทรงถือพัดแฉกพื้นตาดเหลือง

พัดยศสมณศักดิ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่น
กรมหลวง กรมพระยา และเจ้าคณะใหญ่
คณะธรรมยุต ตามลำดับ

สลับขาว ทูลกระหม่อมไม่ได้ทรงกรม เป็นแต่พระราชาคณะในรัชชกาลที่ ๓ ทรงถือพัดแฉกพื้นตาด เราเห็นเมื่อเสด็จพระอุปัชฌายะทรงถือ ต่อมาดูเหมือนตาดเหลืองเดิมไม่ได้ครองวัด ภายหลังครองวัดบวรนิเวศวิหาร ตามเสด็จพระอุปัชฌายะทรงเล่า เดิมดูเหมือนไม่ได้เทียบชั้น ภายหลังทรงขอพระราชทานตั้งฐานานุกรมชั้นนั้นบ้างชั้นนี้บ้าง เป็นอันเทียบชั้นเข้าได้ ตั้งแต่ชั้นธรรมขึ้นมา เมื่อครั้งลาผนวชเทียบชั้นเจ้าคณะรอง พระองค์เจ้าอำไพในรัชชกาลที่ ๒ ไม่ได้ทรงกรม เป็นแต่พระราชาคณะ ในรัชชกาลที่ ๓ เสด็จพระอุปัชฌายะทรงเล่าว่า ทรงถือพัดงาใบอย่างพัดด้ามจิ้ว เป็นฝ่ายพระสมถะครองวัดอรุณราชวราราม เสด็จพระอุปัชฌายะครั้งรัชชกาลที่ ๓ ทรงเป็นพระราชาคณะทรงถือพัดแฉกถมปัด ไม่ได้ทรงครองวัดครั้งรัชชกาลที่ ๔ จึงได้ทรงกรม เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ทรงถือพัดแฉกพื้นตาด ที่ทูลกระหม่อมทรงมาเดิมและทรงถือพัดแฉกงาเป็นพิเศษ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเจ้าคณะธรรมยุต-ติกนิกาย เมื่อครั้งเรารับกรมและสมณศักดิ์ยังไม่ได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก เป็นแต่เลื่อนกรมเป็นกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ พระองค์เจ้าประถมวงศ์ ในกรมพระราชวังหลัง หาได้ทรงสมณศักดิ์ไม่ หม่อมเจ้าแรกเป็นพระราชาคณะ ถือพัดยศสุดแต่จะได้รับพระราชทาน แฉกถมปัดบ้างก็มี แฉกพื้นแพรปักก็มี แฉกพื้นโหมดสลับตาดก็มี แฉกพื้นตาดสีก็มี พัดงาใบพัดด้ามจิ้วก็มี ในเวลาเรารับสมณศักดิ์หม่อมเจ้าพระราชาคณะ มีตำแหน่งเพียงชั้นเจ้าอาวาสยังไม่ได้เป็นเจ้าคณะ ท่านผู้เป็นพระราชาคณะก่อนเรา ๖ องค์ คือหม่อมเจ้าพระศีลวราลังการ (สอน) ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ครองวัดชนะสงคราม ถึงชีพิตักษัยก่อนเราบวช ๑ หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ (รอง) ในกรมหลวงพิเศษสรีสวัสดิ์ ครองวัดบพิตรพิมุข ถึงชีพิตักษัยก่อนเราบวช ๑ หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ (เล็ก) ในกรมหมื่นนราเทเวศวังหลัง ครองวัด

อมรินทราราม ๑ หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ วังหลัง ครั้งนั้นยังเป็นหม่อมเจ้าพระพุทธุปบาทปิลันธน์ ครองวัดระฆังโฆษิตาราม ๑ หม่อมเจ้าพระธรรมุณหิสธาดา (สีขเรศ) ในกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ๑ พระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากร ครั้งยังเป็นหม่อมเจ้าสมญานั้น ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี ครองวัดราชบพิธ ๑ เราโปรดให้เป็นกรมหมื่น มีสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองแห่งคณะธรรมยุตติกนิกาย อนึ่ง ในคราวที่เราจะรับกรมและสมณศักดิ์นั้น จะทรงตั้งหม่อมเจ้าพระประภากรบาเรียน ๕ ประโยค ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ เป็นพระราชาคณะด้วย วันเวลารับกรมในครั้งนั้น เป็นธุระของเจ้า งานจะกำหนดถวายทรงอนุมัติแล้วเป็นใช้ได้ ส่วนวันเวลาที่เราจะรับกรม เสด็จพระอุปัชฌายะน่าจะทรงกำหนดประทาน แต่ตรัสสั่งให้เราไปทูลขอสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

เมื่องทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหลวง

ท่านทรงกำหนดพ้องวันแต่เหลื่อมเวลากับฤกษ์จุดเทียนชัยพระราชพิธีตรุษ ตกในวันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ ตรงวันที่ ๑๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๒๔ เวลาเช้า ๔ โมง เศษเท่าไรจำไม่ได้ บางทีเสด็จพระ

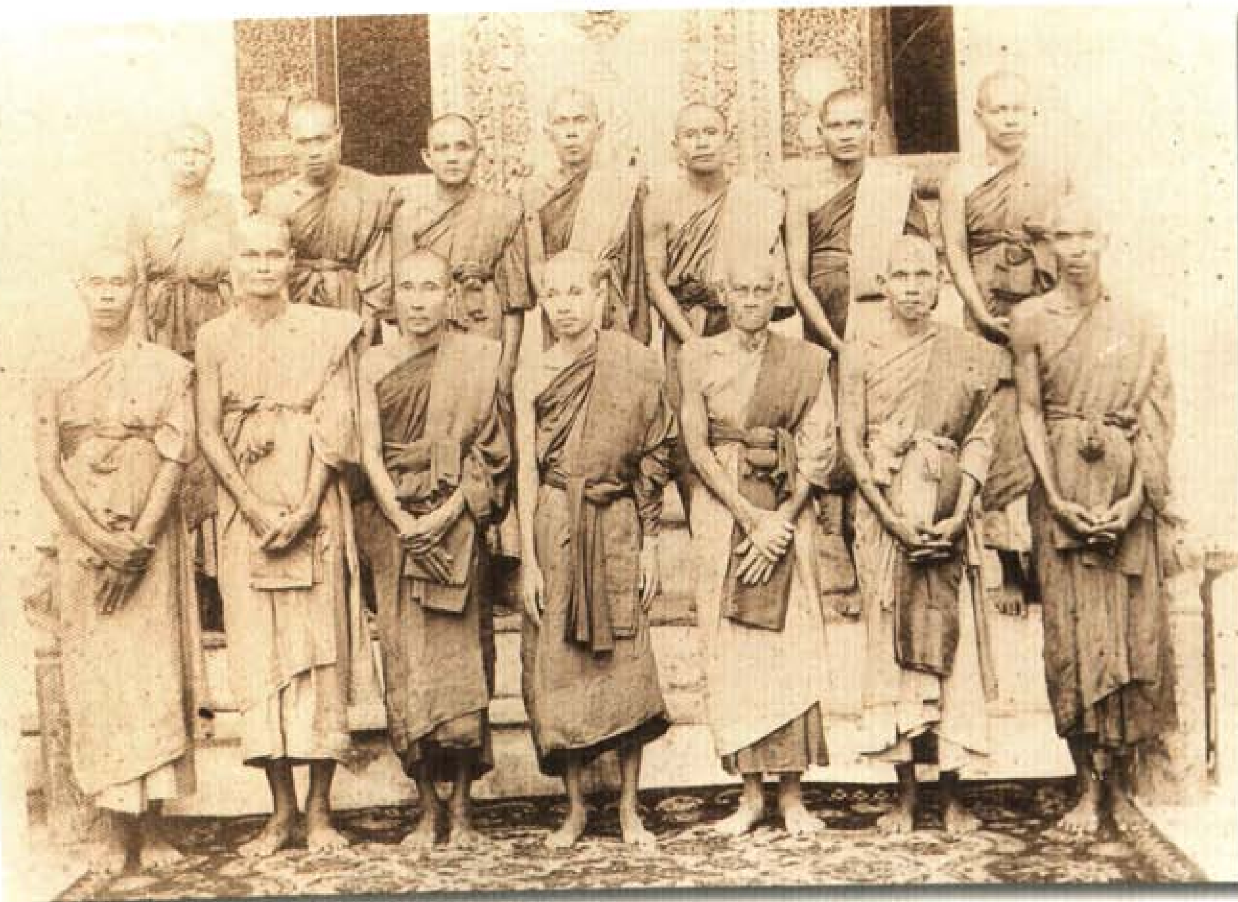
พระพุทธชินสีห์
ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
ทรงครองวัด

อุปัชฌายะจะทรงต้องการวันนั้น แต่พ้องพระราชพิธีตรุษ ไม่อาจทรงกำหนดลง จึงตรัสให้ไปทูลขอสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ฝ่ายท่านข้างโน้น จะกำหนดวันอื่นก็จะเสียภูมินักรู้ในทางพยากรณศาสตร์ จึงกำหนดลงในวันนั้นกระมัง เมื่อท่านทรงจัดมาในทางราชการเช่นนั้น ก็จำต้องรับในวันนั้น แต่เราไม่พอใจเลย เราไม่ถือฤกษ์ชอบแต่ความสะดวก ทำงานออกหน้าทั้งที มาพ้องกับพิธีหลวงเข้าเช่นนั้น จะนิมนต์พระก็ไม่ได้ตามปรารถนา ผู้มีแก่ใจจะมาช่วยก็ไม่ถนัด ตกลงต้องจัดงานให้เข้ารูปนั้น วันสวดมนต์จะนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่ก็คงให้พระมาแทนทั้งนั้น พอเหมาะที่เสด็จพระอุปัชฌายะประทานผ้าไตร และเครื่องบริกขาร ๑๐ สำรับ เพื่อถวายพระสวดมนต์ ขยายเตรียมไว้ให้เราแล้ว จึงจัดพระสวดมนต์ขึ้นอีกสำรับหนึ่ง นิมนต์ตามชอบใจ เลือกเอาพระศิษย์หลวงเดิมของทูลกระหม่อมที่เป็นชั้นผู้น้อย รุ่งขึ้นเลี้ยงแต่เช้า ถวายบริกขารแล้ว เปิดให้กลับไป นิมนต์พระ

ราชาคณะผู้ใหญ่นั่งฉะเพาะในเวลารับกรม อีก ๑๐ รูป แล้วเลี้ยงเพล ก่อนหน้าวันรับกรม มีทำบุญที่พระปั้นหย่าโดยฐานขึ้นตำหนัก วันหนึ่ง ในการรับกรม ตั้งพระแท่นมณฑลในพระอุโบสถหน้าที่บูชาสำหรับวัดออกมา หาได้ผูกพระแสงต่าง ๆ ที่เสาไม่ ประดิษฐานพระชัยวัฒน์ประจำรัชชกาลที่ ๔ เชิญพระสุพรรณบัฏที่จารึกไว้ก่อนแล้วมาตั้งบนนั้นด้วย วันสวดมนต์ล้นเกล้าฯ เสด็จมาช่วยเป็นส่วนพระองค์ด้วย วันสรงและรับพระสุพรรณบัฏพอจุดเทียนชัยข้างพระราชพิธีตรุษแล้วโปรดให้เอารถหลวงรับพระราชาคณะผู้ใหญ่มาส่งที่วัดล่วงหน้าแล้ว เสด็จพระราชดำเนินมาวัด ทรงเครื่องมนัสการแล้วทรงประเคนไตรแพร ตามแบบควรจะเป็นไตรพิเศษ เราก็เคยได้รับพระราชทานเมื่อครั้งแปลหนังสือเป็นบาเรียน แต่ครั้งนี้เป็นไตรเกณฑ์จ่าย ออกมาผลัดผ้าครองสบงและอังสะ ขึ้นพระแท่นสรงแต่เราองค์เดียว เราสรงก่อน มีประโคม แล้วล้นเกล้าฯ พระราชทานน้ำพระพุทธมนต์

ด้วยพระเต้าและพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏน์ทรงรดเพียงที่ไหล่ ต่อนั้นพระสงฆ์พระบรมวงศ์และเสนาบดีรดหรือถวายน้ำโดยลำดับ ฝ่ายพระเสด็จพระอุปัชฌายะสมเด็จพระวันรัต สมเด็จพระสังฆราช และเจ้าคุณพรหมมุนีแทนเจ้าคุณอาจารย์ผู้กำลัง

ทรงฉายร่วมกับพระเถรานุเถระ หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

อาพาธ พระบรมวงศ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จอาว์ และเจ้าพี่ฝ่ายหน้าทุกพระองค์บันดาที่เสด็จมาในเวลานั้น เสนาบดีทุกท่านบันดามา สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ อยู่ที่เมืองราชบุรี หาได้มาไม่ แต่เมื่อผนวชได้ไปถวายบริกขารที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เราสรงแล้วครองไตรใหม่ มานั่งบนอาสน์ในพระอุโบสถ หม่อมเจ้าประภากรก็เหมือนกัน ชุมนุมพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เจ้ากรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศดำเนินกระแสพระบรมราชโองการทรงสถาปนาเราเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ท้าวความถึงเราได้รับราชการมาอย่างไร ทรงเห็นความดีและความสามารถของเราอย่างไร ถ้าอยู่ทำราชการ จะเป็นเหตุไว้วางพระราชหฤทัยได้ ปรารภถึงพระราชปฏิญญาที่พระราชทานไว้แก่เรา ว่าบวชได้ ๓ พรรษา จะทรงตั้งเป็นต่างกรม บัดนี้ก็ถึงกำหนด แม้อายุยังน้อยอยู่ แต่ได้แปลหนังสือเป็นบาเรียน ได้ทรงเห็นปรีชาสามารถประกอบกับความรู้ทางโลก ทรงหวังพระราชหฤทัยว่าจะเป็นหลักในพระพุทธศาสนาต่อไปข้างหน้าได้ จึงทรงตั้งเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมยกย่องขึ้นไว้ในบัดนี้ ครั้นอ่านประกาศจบแล้ว มีประโคม ล้นเกล้าฯ พระราชทานพระสุพรรณบัฏ สัญญาบัตร

ทรงฉาย ณ วัดสมุหประดิษฐ์ จังหวัดสระบุรี เมื่อคราวเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๗

พระรูปฝีพระหัตถ์ ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘

ตั้งเจ้ากรมปลัดกรมสมุหบาญชีไป ๑ สัญญาบัตรตั้งฐานานุกรม ๘ รูป ๑ สัญญาบัตรพระครูปลัด ๑ พัดแฉกพื้นตาดขาวสลับเหลือง มีตราพระมหามงกุฎเป็นใจกลาง หมายรัชชกาล เทียบหีบหมากเสวยลงยาราชาวดีเครื่องยศเจ้านายยอดเป็นพระเกี้ยวยอด พัดรองตราพระเกี้ยวยอดด้ามงาสำหรับพระราชาคณะ ๑ บาตรถุงเข็มขาบฝาเชิงประดับมุก ๑ ย่ามหักทองขวาง ๑ ย่ามเยียรบับ ๑ เครื่องยศถมปัดสำรับใหญ่ ๑ สำรับ พระราชทานสัญญาบัตรทรงตั้งหม่อมเจ้าพระประภากร เป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะมีสมญาขึ้นต้นอย่างนั้น แต่มีสร้อยว่า หม่อมเจ้าพระประภากร บวรวิสุทธิวงศ์ ได้รับพระราชทานพัดแฉกพื้นตาดสี มีตราครุฑประจำรัชชกาลที่ ๒ เป็นใจกลาง และเครื่องยศสำหรับพระราชาคณะ ต่างกรมใหม่ผู้เป็นคฤหัสถ์ทูลเกล้า ถวายดอกไม้ธูปเทียน และต้นไม้ทองเงินแต่ในหลวงและกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ถวายดอกไม้ธูปเทียนแต่เจ้านายผู้เจริญพระชนมายุกว่า แต่ต่างกรมพระไม่ได้ถวายอย่างนั้น เรายักถวายเป็นชิ้นสำหรับประดับดอกไม้ตั้งกลางโต๊ะที่ถวายล้นเกล้าฯ ทรงจบพระหัตถ์บูชาพระพุทธชินสีห์ เจ้านายถวายแต่ของแจกครั้งนั้นยังแจกของมีราคามาก แจกตามชั้นพอเสร็จพิธีรับกรมก็พอเพล ล้นเกล้าฯ ทรงประเคนสำรับเจ้าภาพ และเสด็จประทับอยู่ตลอดเวลาพระฉันและอนุโมทนา ธรรมเนียมรับกรมที่อื่น เลี้ยงพระเสียก่อน เป็นแต่อนุโมทนาหน้าพระที่นั่ง เสด็จกลับแล้ว มีเวียนเทียนสมโภชพระสุพรรณบัฏแล้วเป็นเสร็จการ ต่อมาอีกวันหนึ่ง มีทำบุญพระบรมอัฐิทุกรัชชกาล ตามรับสั่งแนะนำของเสด็จพระอุปัชฌายะมีเลี้ยงพระเทศนาและสดับปกรณ์ เราพอใจจะบ่นถึงฤกษ์รับกรมเพิ่มอีก นอกจากไม่สะดวกดังกล่าวแล้ว เผอิญเมื่อวันสวดมนต์ เจ้าคุณอาจารย์ผู้อาพาธเสาะแสะมานั้น อาพาธเป็นธาตุเสียท้องร่วง มาในงานไม่ได้ ไม่ได้รดน้ำในเวลาสรง และไม่ได้อยู่ในเวลาตั้ง ขาดท่านผู้สำคัญไปรูปหนึ่งเมื่อวันรับกรม ยายผู้มาดูการโรงครัวอยู่หน้าวัด เจ็บเป็นลม

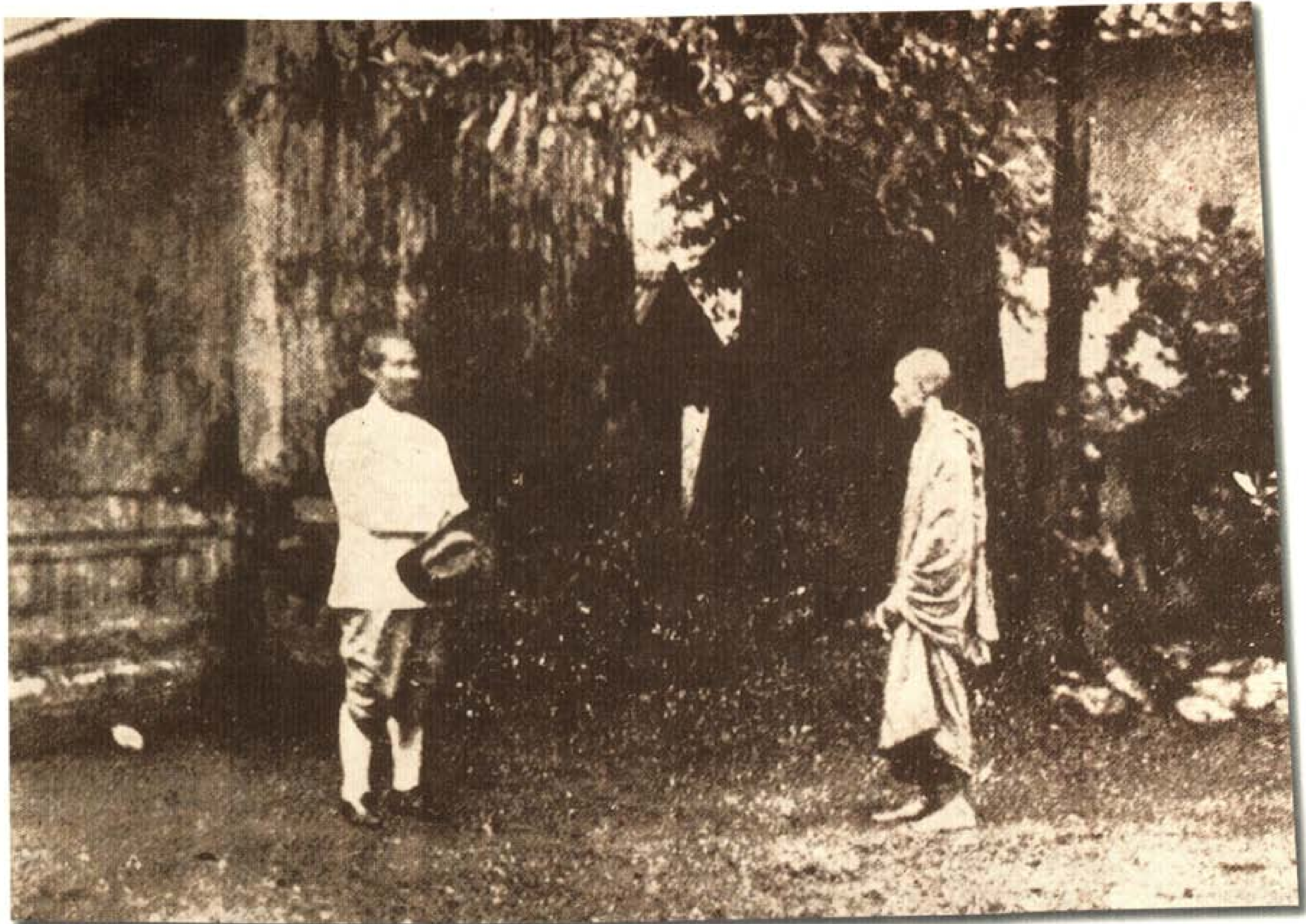
แต่เดชะบุญ เป็นเมื่อรับเสร็จและเสด็จกลับแล้ว ถ้าเลือกวันรุกเข้ามาจากนั้นแม้ดีไม่ถึงวันนั้นเจ้าคุณอาจารย์คงจักมาได้ ได้อาจารย์มาเข้าในพิธีเราถือว่าเป็นมงคลกว่าทำในวันฤกษ์งาม แต่ขาดท่านผู้สำคัญไปอย่างนี้ ฝ่ายยายนั้นเป็นลมเพราะทำธุระมากกระมัง เลื่อนวันเข้ามาจักคุ้มได้หรือไม่ หารู้ไม่

เราเป็นกรม ในครั้งนั้น เป็นที่ถูกใจของคนทุกเหล่า ในฝ่ายพระวงศ์ตั้งแต่ล้นเกล้าฯ ลงมา ในฝ่ายพระสงฆ์ตั้งแต่เสด็จพระอุปัชฌายะลงมา และพวกข้าราชการตลอดถึงคนสามัญ ต่างเรียกเรา ด้วยไม่ได้นัดหมาย แต่มาร่วมกันเข้าว่า "กรมหมื่น" หาได้ออกชื่อไม่ เจ้าพี่เป็นกรมหมื่นก็มี แต่หาได้เรียกอย่างนี้ไม่ ภายหลังรู้ว่า กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ครั้งรัชชกาลที่ ๑ เขาก็เรียกกันว่ากรมหมื่น ในเวลาแรกตั้งแต่แผ่นดินใหม่ ต่างกรมเป็นกรมหมื่น มีแต่กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์องค์เดียว เขาจึงเรียกว่ากรมหมื่น ไม่ออกพระนามกระมัง ในฝ่ายพระ ทั้งผู้ใหญ่ ผู้น้อย ผู้เป็น

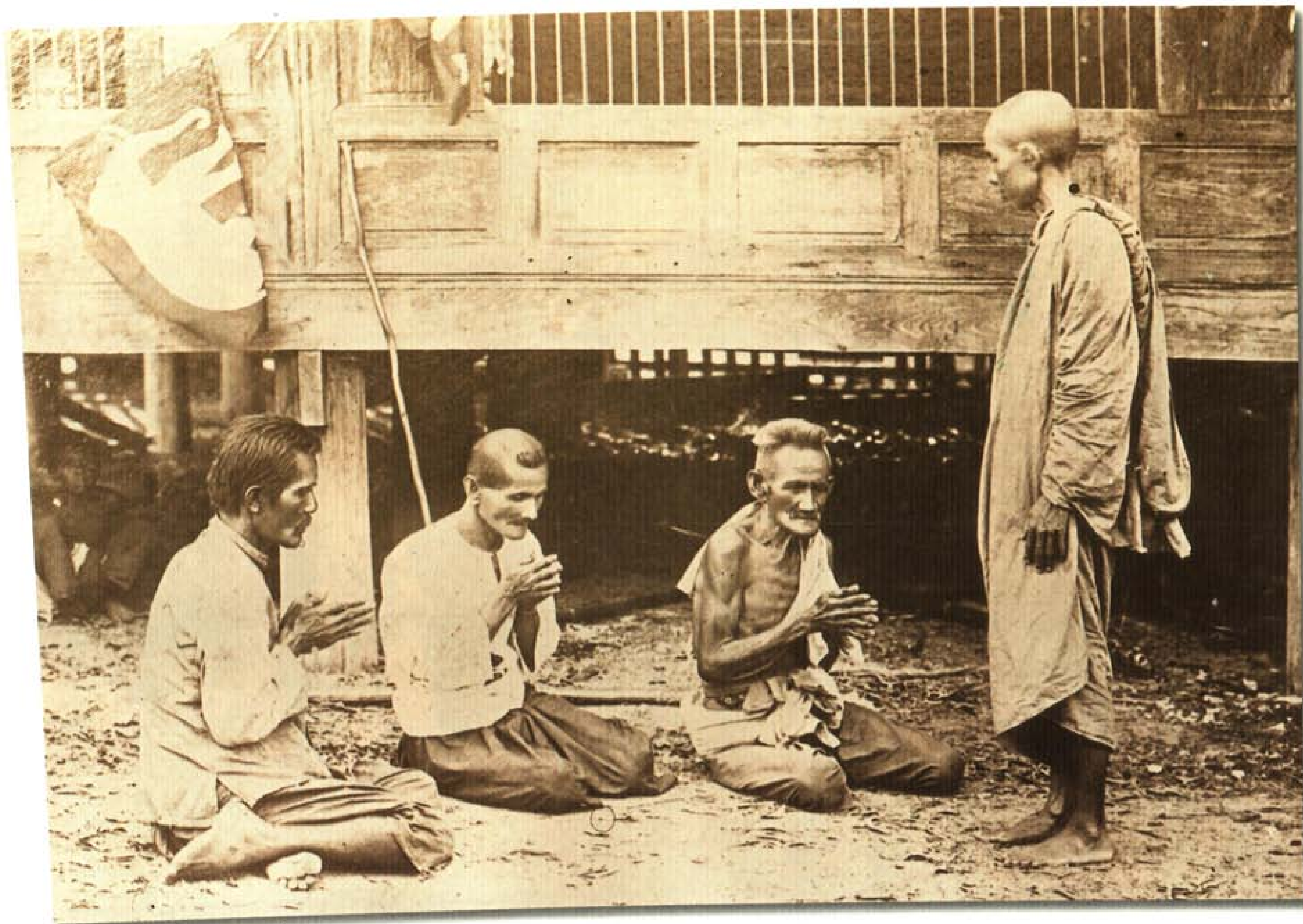

ศิษย์หลวงเดิมของทูลกระหม่อม มีความนิยมยินดีในเราโดยมาก สมปรารถนาที่ได้เราไว้สืบพระศาสนา ในพวกท่านผู้นิยมยินดีในเรานอกจากอุปัชฌายะอาจารย์ สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ) เป็นผู้เอาใจใส่ในเรา และเอาเป็นธุระแก่เราเป็นอันมาก ตั้งแต่ยังไม่ได้เป็นต่างกรมมาแล้ว เวลาเราอยู่วัดมกุฎกษัตริย์ มีการพระราชกุศลในวังที่ได้รับนิมนต์ เรามักเดินเข้าไป ท่านไปเรือ เวลากลับ ท่านเรียกเราลงเรือของท่านให้พายขึ้นน้ำเข้าคลองผดุงกรุงเกษมไปส่งเราที่วัดมกุฎกษัตริย์ก่อนแล้วจึงเลยไปวัดโสมนัสวิหาร โดยปกติท่านเข้าคลองรอบพระนคร และคลองเล็กตรงไปถึงวัดโสมนัสวิหารทีเดียว เป็นอย่างนี้เสมอมา ไปพบกันในกิจนิมนต์ ทั้งการหลวงทั้งการราษฎร์ เวลาอยู่ด้วยกัน ๒ รูป ท่านพร่ำสอนการพระศาสนาเนือง ๆ พอมีพระอื่นเข้าไปอยู่ผู้เป็นที่ ๓ เป็นเลิก เว้นไว้แต่พระนั้นเป็นผู้ที่สนิทสนม เราเข้าใจว่า ท่านเลิกเสียเช่นนั้น เพื่อไว้หน้าเรา ถ้าท่านรู้ว่าเราไม่ผาสุกเมื่อใด เป็นหายาส่งมาให้เมื่อนั้น คราวหนึ่ง เราเป็นผู้ใหญ่ในคณะแล้ว ท่านอาพาธเป็นปลายอัมพาตลิ้นแข็งพูดไม่ชัดถึงลงนอน เราไปเยี่ยมท่านแล้ว กลับออกมาอยู่ที่เฉลียงหน้ากุฎี พูดกับพระวัดนั้นผู้ชอบกัน ถึงความยอกขัดของเรา เกิดขึ้นเพราะหมอนวดไม่เป็น ชรอยเสียงจะดังท่านได้ยินเข้า ทั้งเจ็บมากกว่าเราอย่างนั้นขวนขวายสั่งพระ ให้เอาน้ำไพลกับการบูรมาทาให้ รู้สึกความเอื้อเฟื้อของท่านก็จริง แต่รู้สึกอายแก่ใจเหมือนกัน ว่าไปเยี่ยมไข้ท่าน กลับทำให้ท่านกังวลถึงเรา ท่านถนอมเราเป็นอย่างยิ่งคล้ายเจ้าคุณอาจารย์ โดยที่สุดบางเวลาเราขุ่น รู้เข้าเลือกธรรมเขียนส่งมาปลอบ เราได้รับเมตตาและอุปการของท่านอย่างนี้ ได้ถวายตัวเป็นศิษย์ ถ้าเราจักได้อยู่ในสำนักของท่านสักพรรษาหนึ่ง จักอาจเชื่อม ๒ สำนักได้ดีกว่านี้อีก

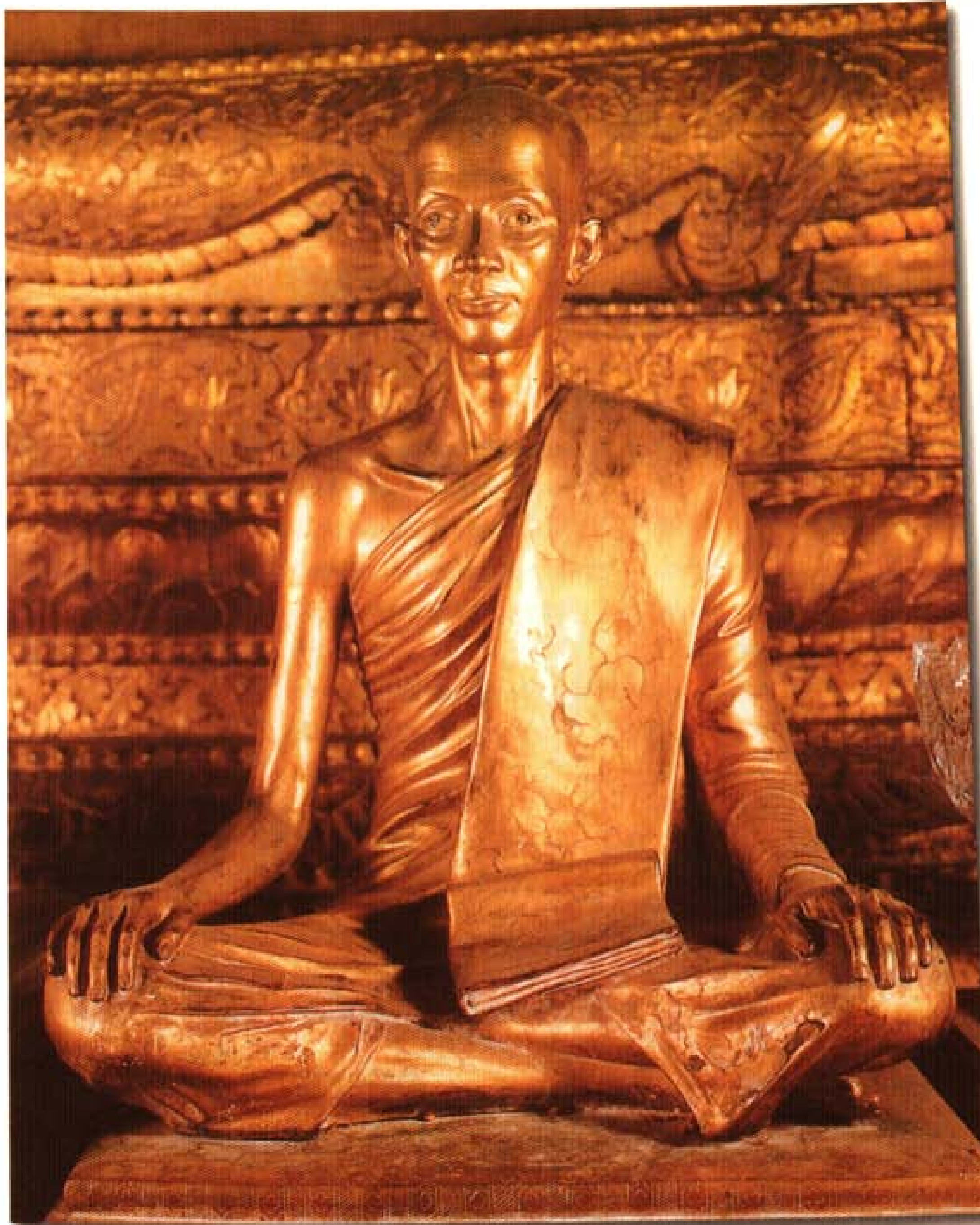

รับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘

ทรงฉาย ณ วัดสมุหประดิษฐ์ จังหวัดสระบุรี เมื่อคราวเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๗

พระรูปหล่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
ประดิษฐานในพระอุโบสถ
วัดบวรนิเวศวิหาร

-ดรรชนีค้นคำ-

อักษร ธ

อักษร น

อักษร บ

อักษร ป

อักษร ย

อักษร ร

อักษร ล

อักษร ว

อักษร ศ

อักษร ส

อักษร ห

อักษร อ